

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR

TARİH VE KÜLTÜR

editör

Semih Ceyhan

Bu eser
İSAM'ın İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında hazırlanmıştır.

İSAM Yayınları 162
İlmî Araştırmalar Dizisi 69

TÜRKİYE'DE TARİKATLAR
Tarih ve Kültür

editör
Semih Ceyhan

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulunun 21.10.2011 tarih
ve 2011/19 sayılı kararıyla basılmıştır.

© Her hakkı mahfuzdur.

Birinci Basım: Ocak 2015

ISBN 978-605-4829-19-4

İSAM Yayıncılık Sosyal Hizmetler San. ve Tic.Ltd.Şti.
İcadiye Bağlarbaşı Cad. No. 40 34662 Üsküdar/İstanbul
Tel: (0216) 474 08 50 Faks: (0216) 474 08 74
www.isam.com.tr bilgi@isam.com.tr
Sertifika No. 15734

Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No. 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat 2, 34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 77
Sertifika No: 12027

Ceyhan, Semih (ed.)
Türkiye'de tarikatlar: tarih ve kültür / Semih Ceyhan (ed.). - İstanbul : İSAM
Yayınları, 2015.
1052 s. ; res. ; 24 cm. - (İSAM Yayınları ; 162. İlmî Araştırmalar Dizisi ; 69)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-4829-19-4

2

OSMANLI TÜRKİYESİ'NDE TARİKATLAR

Reşat Öngören

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Osmanlı Devleti ve Süfîler

Anadolu'ya Osmanlı'nın kuruluşundan önce muhtelif bölgelerden gerçekleşen göçler sırasında pek çok mutasavvıf da gelmiş ve bu coğrafyada tarikat faaliyetlerinin temeli atılmıştır. Köylere ya da tamamen boş ve تنها yerlere yerleşerek ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan bu mutasavvıflar, iskâna elverişsiz dağ ve bayırlarda kurdukları zâviyelerin etrafını imar etmek suretiyle iskâna elverişli hale getiriyorlardı. İçlerinde gazilerle birlikte fetihlere katılanların da olduğu bu dervişlerin, ayrıca hudut boylarında kurdukları tekkeleri, seferler sırasında orduların harekâtını da önemli ölçüde kolaylaştırmaktaydı. Süfîler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında ortaya koydukları bu özverili davranışları sebebiyle yöneticiler tarafından desteklendiler; imar ettikleri topraklara resmen yerleşmeleri hususunda kendilerine beratlar verildi, bazıları için yeni zâviyeler kurularak vakıflar tahsis edildi ve bir kısım vergilerden muaf tutulmaları kararlaştırıldı. Anadolu'da zamanla meydana gelen birçok köyün, adını bu kişilerden aldığı bilinmektedir.¹

.....

1 Belgeler için bk. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", s. 282, 288, 290-292, 294, 296-299. Osmanlı'da tasavvufî hayat ve tarikatlar için çerçeve yazı nitelediğinde hazırlanan bu çalışmada belli özel bilgiler dışında kaynak gösterimine gidilmemiştir.

Kuruluş yıllarındaki hizmetleri sebebiyle tarikat erbabını koruyup kollayan Osmanlılar, sonraki yıllarda benimstedikleri dengeli yönetim anlayışı sayesinde, tekke çevreleriyle medrese çevrelerinin yakınlaşmasını sağladılar. İznik'te 1331'de kurulan ilk medresenin başına Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen Ekberiyeye mektebinin önemli temsilcisi Dâvûd-i Kayserî'nin getirilmesiyle tasavvuf düşüncesi Osmanlı medrese kültürü bünyesine girmiş, ilk şeyhülislâmlık makamına yine aynı mektebin ve birçok tarikatın mümessili durumunda olan Molla Fenârî'nin 1425'te getirilmesiyle de ilmiye çevrelerinde yaygınlaşmıştır. Devletin tayinlerdeki bu tercihi toplumda “mutasavvıf âlim” tipinin yaygınlaşmasını beraberinde getirdi. Medrese eğitiminin yanı sıra tekke eğitimine de vâkıf olan mutasavvıf âlimlerin kaleme aldıkları bir kısım eserlerde kelâm, fıkıh ve tasavvufu mezcederek meseleleri hem zâhir hem de bâtın açısından ele almaları,² zâhir ilimlerde kullanılan akıl ve burhan metoduyla bâtın ilimler için geçerli olan keşif metodu hakkında mukayeseli değerlendirmeler yaparak bâtın ilminin zâhir ilmüne katkılarından söz etmeleri, tasavvufla diğer disiplinlerin ilmî zeminde yakınlaşmasını sağladı.

Fâtiş Sultan Mehmed'in Molla Câmî'ye, hakikati arayan gruplar diye nitelediği felsefeciler, kelâmcılar ve sûfilerin görüşlerini birlikte değerlendiren *ed-Dürretü'l-fâhire ft tahkiki mezhebi's-sûfiyye ve'l-mütellimîn ve'l-hukemâi'l-müttekaddimîn* isimli risâleyi yazdırması, bu tür çabaların Osmanlı sultanları tarafından da desteklenip takip edildiğini göstermektedir. Öte yandan şeyhlerin tasavvuf ilmiyle birlikte medresede okutulan ilimleri de bir şekilde tahsil ederek şeriat-tarikat birlikteliğinden söz etmeleri ve şeriat kurallarına hususi vurgu yapmaları medrese çevreleriyle yakınlaşmalarını daha da hızlandırdı. Bu çerçevede meşâyihin vurguladığı ortak görüş; sahih itikat (kelâm) ve düzgün amel (fıkıh) olmadan tasavvuf mesleğinde varılacak noktanın sapıklıktan başka bir şey olmayacağı şeklinde belirginleşti. Öte yandan Dâvûd-i Kayserî, Molla Fenârî, Alâeddin Ali Semerkandî, Emîr Ahmed Buhârî, Cemâleddin İshak Karamânî, İbn Kemal, Pîr Ali Aksarâyî, Şeyh Şa'bân-ı Velî, Nüreddinzâde Mustafa Muslihiddin, Ebusuûd Efendi gibi değişik meşrep ve tarikata mensup âlim-sûfilerin

•••••

2 Örnek eserler için bk. Öngören, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı'da Tasavvuf Anlayışı”, s. 211-212.

ısrarla vurguladıkları nokta, bütün ahkâm ve âdabıyla şeriata riayet etmenin tarikat erbabı için zorunlu olduğu şeklindeydi. Bunun bir sonucu olarak meydana gelen güvenle medrese tahsili gören pek çok âlim aynı zamanda bir tekkeden de el almış ve zamanla birçok tekkenin meşihatını medrese kökenli âlim-şeyhler üstlenmiştir. Hem zâhir hem de bâtın ilimlerini tahsil ederek yetişen bu şeyhler, tasavvufu birlikte tefsir, hadis, fıkıh, akait gibi dallarda telif, tercüme ve şerh türü yüzlerce eser meydana getirmişlerdir.

Kuruluş dönemini takip eden asırlarda tasavvuf ehliyle medrese çevreleri arasında oluşan bu yakınlığa paralel olarak, şeyhlerin kendilerini tıp, astronomi, mûsiki, bestekârlık, hattatlık, nakkaşlık, divitçilik, çiçekçilik gibi bir kısım bilgi, sanat ve meslek dallarında geliştirmeleri,³ zamanla bazı tekkelerin birer güzel sanatlar mektebi, “şifahane” gibi çalışan kurum haline gelmesini sağlamakla kalmadı, aynı zamanda yöneticilerle olan ilişkilerinin daha da kökleşmesine sebep oldu. Ayrıca yöneticiler tarafından şeyhlerin şahıslarına yapılan külliyetli ihsanlar karşısındaki müstağni tavırları da kendilerine olan güveni pekiştirdi. Bu güven ortamı başta padişahlar olmak üzere pek çok devlet adamının tarikat şeyhlerini tekkelerinde ziyaret ederek onlarla birtakım meseleleri istişare etmelerine, hatta etkilenip onlardan zikir almalarına sebep oldu.

Zamanla şeyhlerle yöneticiler arasında akrabalıklar da meydana geldi. Padişahlara tahta geçtikten sonra saltanatın tescili için ya da bir sefer öncesi kılıç kuşatma işini, şeyhülislâmlar gibi şeyhlerden de icra edenler oldu. Bazıları saraya davet edilerek ağırlandı ve sohbetlerinden saray halkı da yararlandırıldı. İçlerinde tasavvufi faaliyetlerinden dolayı maaş bağlananlar ya da şeyhülislâm vekilliği, müftülük, kazaskerlik, kadılık, hünkâr imamlığı, şehzade hocalığı, müderrislik, vâizlik, kâtiplik, esnaf şeyhliği, hekimbaşılık, müneccimbaşılık ve ordu şeyhliği gibi görevlere getirilenler oldu. Özellikle seferler sırasında ordunun moralini yükseltmek için sohbet ettirilen şeyhlerin askerle yakın teması sonucu birçok asker de tarikatlara girdi.⁴

•••••

3 Örnekler için bk. Öngören, “Osmanlı’da Süfîlerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları”, s. 9-22.

4 XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı ordusuyla seferlere katılan şeyhler için bk. Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, s. 87; a.mlf., *Osmanlılar’da Tasavvuf*, s. 269-273; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 443-444; Muslu,

Şeyhlerin padişahlar nezdinde kazandığı itibardan dolayı, herhangi bir sebeple padişah tarafından cezalandırılacağını anlayan bazı şehzade, sadrazam vb. yöneticiler kendilerini affettirmek için araya şeyhleri koydular ya da tekkelerine sığındılar. Öte yandan birçok şeyhin devası bilinmeyen bazı hastalıkları okuyarak ya da çiçek ve otlardan ilaçlar yaparak tedavi etmeleri, zâviye ve tekkelere vakfedilen arazilerden elde ettikleri mahsulü gelene geçene ve ihtiyaç sahiplerine ikram etmeleri, halkın onlara rağbetini daha da arttırdı. Halk devlet kademesindeki işlerini kolayca halletmek için şeyhlerden yazı almaya başladı.

Şeyhlerin yöneticilerle bu derece iç içe olmaları, tasavvuf prensipleri açısından bazı mutasavvıflarca tenkit edildi ise de, çoğunluk bunun idarecileri âdil olmaya yönlendirmek ve şeriatla tarikatı birlikte muhafaza etmelerini sağlamak için gerekli olduğunu savundu. XV. yüzyılın etkili şeyhlerinden Eşrefoğlu Rûmî emîr sahiplerinin (ülû'l-emr) hem zâhir hem de bâtın (tasavvuf) ilimlerindeki yetkinliği ile halkı adaletle yönetmek ve âşıkları eğiterek Hakk'a ulaştırmak gibi görevleri bulunduğunu belirtmesi,⁵ o dönemin mutasavvıf gözüyle ideal yöneticisini; Dâvûd-i Kayserî⁶ ve Şeyhülislâm İbn Kemal gibi âlimlerin zâhir ilimleriyle birlikte bâtın ilimlerine de vâkıf olan ilim ehlinin diğer âlimlerden daha üstün olduğunu vurgulaması⁷ ilmiye gözüyle ideal âlimi; Kanûnî Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa tarafından İstanbul Koska'da yaptırılan Fildamı Zâviyesi'nin meşihatını üstlenecekler hakkında padişahın "esrâr-ı ilâhiyyeye vâkıf, hakikat sırlarını çözmeye kâdir, âlim, vâiz, müfessir ve muhaddis" olması gibi nitelikleri şart koşması da⁸ yönetici gözüyle ideal şeyhi resmetmektedir. Nitekim Osmanlı'da her üç alanda da belirtilen hedefe ulaşmış şahsiyetlerin birçok örneğine rastlanmaktadır.

Devlet adamları, medrese çevreleri ve tasavvuf ehlinin birbirleriyle yakın ilişkileri, XII ve XIII. yüzyıllardan itibaren gelişimi izlenen ortak avlulu cami-medreseler ve cami-tekkeler şeklindeki mimari

•••••

Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, s. 580-582; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 729-736.

5 Eşrefoğlu Rûmî, *Tarikatnâme*, vr. 2^a.

6 Dâvud-i Kayserî, *Risâle fî ilmi't-tasavvuf*, s. 122.

7 Kemalpaşazâde, *er-Risâletü'l-müntre*, s. 28, 36-37.

8 *Süleymâniye Vakfiyesi*, s. 50, 194-195.

tarzın Osmanlı'da cami-medrese-tekkenin birlikte inşa edildiği külliye tarzına dönüşmesine de zemin hazırlamıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Zeyniyye tarikatından Şeyh Vefâ diye bilinen Muslihuddin Mustafa için kurulan Şeyh Vefâ Külliyesi; Fâtih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan çift fonksiyonlu cami (cami-tevhithâne) ve önünde sıralanan derviş hücreleri ve medrese odalarıyla bunun ilk örneklerinden birini teşkil etmiş, daha sonra bunun Anadolu ve Balkanlar'da birçok örneği vücuda getirilmiştir.

Osmanlı'nın kuruluşu öncesi XIII. yüzyıl Anadolu'sunda faaliyet gösteren mutasavvıflar arasında Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Fahreddin-i Irâkî, Müeyyidüddin Cendî, Saîdüddin el-Fergânî, Seyyid Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Evhadüddin-i Kirmânî, Necmeddin-i Dâye, Hacı Bektâş-ı Velî, Yûnus Emre gibi değişik tarikatlara mensup ünlü şahsiyetler bulunmaktaydı. Ayrıca Âşıkpaşazâde'nin dört farklı grupta toplayarak kaydettiği Anadolu ahîleri (ahîyân-ı Rûm), Anadolu gazileri (gâziyân-ı Rûm), Anadolu bacıları (bâciyân-ı Rûm) ve Anadolu abdalları (abdâlân-ı Rûm) gibi dinî-tasavvufî cemaatlerin faaliyetleri de vardı.⁹

Fütüvvet teşkilâtının Anadolu'daki uzantısı olarak değerlendirilebilecek olan Ahîliğin fütüvvet kuralları, birçok bakımdan Şehâbeddin es-Sühreverdi'nin *Avârifü'l-maârif*indeki tasavvufî prensiplerle hemen hemen aynı olduğu gibi, dış görünüş itibarıyla de usul, âdap ve erkânda Rifâîler'le benzerliği ve çeşitli açılardan Mevlevîlik, Bektaşılık gibi tarikatlarla ilgisi vardı. Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebâli ahîlerin reisi idi. Âşıkpaşazâde, Osman Gazi'nin mübarek günlerde Edebâli'nin Bilecik'teki tekkesine giderek dinî ve idarî konularda onun görüşlerine başvurduğunu belirtir.¹⁰ I. Murad da kendi döneminde ahîlerin reisliğini üstlenmiştir. Bazı kaynaklarda "alpler" ve "alperenler" diye de anılan Anadolu gazileri, fütüvvetin seyfi kolunu, Anadolu bacıları da kadınlar kolunu teşkil etmekteydi. Anadolu abdalları ise Türkmen kabileleri arasında faaliyet gösteren dervişlerin oluşturduğu bir teşkilâtı. "Abdal" ve "baba" unvanını taşıyan bu dervişlere Horasan erenleri de denilmekteydi. Bu gruba mensup dervişlerden Abdal Kumral'a Osman Gazi'nin; Bursa fethine

•••••

9 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 386.

10 Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 6.

katılan Abdal Mûsâ, Geyikli Baba ve Abdal Murad'a Orhan Gazi'nin; Postinpûş Baba'ya I. Murad'ın, Abdal Mehmed'e II. Murad'ın birer zâviye yaptırarak faaliyetleri için destek oldukları bilinmektedir.

M. Fuad Köprülû abdalân-ı Rûm'un Kalenderî, Haydarî ve Yesevîler'den oluşan derviş zümrelerini ifade ettiğini, "baba" ve "abdal" lakaplarının Kalenderîler tarafından kullanıldığını, abdal kelimesinin kalenderlerle eş anlamlı olduğunu söylerse de, bu doğru değildir.¹¹ Bununla birlikte Osmanlılar tarafından desteklenen abdalân-ı Rûm içinde kalenderîmeşrep Ehl-i sünnet dışı unsurların bulunmadığı da ileri sürülemez. Nitekim kuruluş döneminde beylerin zaman zaman bunları teftiş ettirdikleri, Ehl-i sünnet dışı bir hareketleri tespit olunursa derhal beylik dışına çıkarıldıkları kaydedilmektedir. Öte yandan Kalenderîlik daha çok çârdarb¹² uygulaması ve bilhassa ibadetlere karşı kayıtsızlık sebebiyle tenkit edilmiştir. Genelde haklı olmakla birlikte bu tenkitlerin her zaman geçerli olmadığını gösteren örnekler de vardır.¹³

Fâtih Sultan Mehmed ile İstanbul kuşatmasına katılan Kalenderîler'e, fetihten sonra sultan tarafından Şehzadebaşı'ndaki Hristos Akataleptos Manastırı zâviye olarak verilmiştir. Kalenderîler için İstanbul dışında da bazı zâviyelerin tahsis edildiği bilinmektedir. Şeyh Bedreddin Simâvî ve Torlak Kemal isyanları sırasında uğradıkları takibat dışında II. Bayezid devrinin başlarına kadar merkezi yönetimle Kalenderîler'in ilişkileri müspet olarak devam etmiştir. Ancak Arnavutluk seferi sırasında (1492) sultana karşı düzenlenen suikast girişiminde Otman Baba dervişleri sorumlu tutularak bazıları idam edilmiş, bu olayın ardından Rumeli'deki bütün Kalenderî dervişlerinin ceza olarak Anadolu'ya sürülmesi emredilmiştir. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı merkezi yönetimi bu dönemde Anadolu'da görülmeye başlayan Şîî-Safevî propagandası sebebiyle Kalenderîler'e karşı daha sert bir tavır almaya başlamıştır. Zira XVI. yüzyıl müelliflerinden Vâhidî ve Kalkandelenli Fakîrî'nin kayıtlarına göre

•••••

11 Uludağ, "Abdal", s. 60; a.mlf., "Baba", s. 365-366.

12 Çârdarb: Farsça "çâr" ve Arapça "darb" kelimelerinden müteşekkil tabir, sözlükte "dört vuruş" anlamındadır. Sûfî zümrelerde uygulanan saç, kaş, sakal ve bıyığı ustura ile kazıma veya kesme geleneğini ifade etmek üzere kullanılır. Sûfînin dünyayı terkinin sembolik bir göstergesidir.

13 Azamat, "Kalenderiyye", s. 256.

o dönemde Kalenderîler ve abdalân-ı Rûm gayri Sünnî bir tasavvufî zümre idiler. Anadolu'daki bu Kalenderî zümrelerin XVII. yüzyıldan itibaren Bektaşîlik içinde eriyip tarihe karıştıkları belirtilmektedir.

Fazlullah-ı Hurûfî'nin kurup geliştirdiği bâtinî bir akım olan Hurûfîliğin XV. yüzyılın başlarından itibaren Tebriz ve Halep yoluyla Anadolu'ya girdiği, hurûfî halifelerinin inançlarını tasavvuf, vahdet-i vücûd ve ilm-i esrâr-ı hurûf (harflerin sırları ilmi) gibi daha önce mevcut olan fikir ve inançlar içinde gizleyerek yaymak suretiyle Anadolu ve Balkanlar'da hem halk hem de yöneticiler arasında bir çevre edindiği ve nihayet Kalenderîler, ardından da Bektaşîler arasına sızdıkları bilinmektedir. Osmanlı'da Çelebi Sultan Mehmed ve oğlu Sultan Murad zamanında başlayan Hurûfî etkisi Fâtih Sultan Mehmed döneminde saraya kadar ulaşmış, genç padişah bile bir ara bu harekete meyletmişti. Hurûfîliği devletin resmî mezhebi haline getirmeye ve iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları farkedilince Hurûfîler Edirne'de öldürülmüştür. Hurûfîler'in Kanûnî Sultan Süleyman döneminde de Osmanlı topraklarından sürüldüğü görülmektedir. Buna rağmen XVI ve XVII. yüzyıllarda Hurûfîlik Osmanlı toplumunu etkilemeye devam etmiş, bir yandan Bektaşîliğin temel inançları arasına girerken öte yandan Bektaşîlik'ten bağımsız temsilciler yetiştirmiştir. Muhtelif kayıtlardan XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli bölgelerde "ışık" (tâife-i Işıkiyân) adı verilen Hurûfîler'in takip edilmesine, tutuklanıp cezalandırılmasına dair emirnâmeler gönderildiği anlaşılmaktadır. Bektaşî görünen Hurûfîler, giderek sayıca azalmalarına rağmen daha sonraki asırlarda da faaliyetlerini gizlice devam ettirmişlerdir.

Osmanlı Türkiyesi'nde en yaygın tarikatlar Bektaşîyye, Mevlevîyye, Bayramîyye, Rifâiyye, Zeyniyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Kâdiriyye, Sa'diyye ve Bedeviyye'dir. Bunun yanı sıra Evhadiyye, Kâzerûniyye, Semerkandiyye ve Şâzeliyye tarikatları da sınırlı da olsa bir yaygınlık kazanmıştır. Şimdi bu tarikatların kısa bir tasvirini sunalım.

Bektaşîyye

XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelip Sulucakaracahöyük'te (bugünkü Hacıbektaş) dergâhını kuran Yesevî dervişlerinden Hacı Bektâş-ı Velî ile birlikte Bektaşîyye tarikatı vücuda gelmiştir. Fuad Köprülü

Osmanlı'nın kuruluşu öncesi Anadolu'da Hacı Bektaş'ın dışında da Yeseviye mensuplarının faaliyet gösterdiklerini ileri sürmüştü de, o dönemde Yeseviye mensuplarının bulunduğu dair hiçbir kanıtın olmadığı belirtilmiştir.¹⁴ Bunun yanı sıra Kanûnî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'a gelen ve padişah tarafından kendisine 120 akçe maaş tahsis edilen Yeseviye pîri Muhammed Hindi'nin başşehirde dört sene ikamet ettiği, sağlığı bozulunca buradan Rumeli'ye geçtiği belirtilmekte,¹⁵ ancak tarikat faaliyetinde bulunup bulunmadığından söz edilmemektedir. Hazînî diye tanınan bir başka Yeseviye şeyhi de II. Selim devrinde İstanbul'a gelmiş, III. Murad'ın mutasavvıflara verdiği değeri görünce padişaha takdim etmek üzere Ahmed Yesevî ve Yeseviye tarikatı hakkındaki temel eseri *Cevâhirü'l-ibrâr*'ı kaleme almıştır. Ancak onun da tekke kurup faaliyet gösterdiğine dair bir bilgi yoktur.

Hacı Bektaş'a nispet edilen Bektaşilik ilk dönemden itibaren Anadolu ve Rumeli şehirlerinde faaliyet gösteren dervişler vasıtasıyla birçok kimsenin müslüman olmasına vesile olmuş, XV. yüzyılda Konya, Eskişehir, Uşak, Aydın ve Antalya yöresinde kurulan tekkeleleriyle Batı Anadolu'da, fetihlere paralel olarak da Balkanlar'da yayılma imkânı bulmuştur. XVI. yüzyılın başından itibaren de İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yayılmasını sürdürmüştür. Sünnî inanca bağlılığı eserlerinden açıkça anlaşılan Hacı Bektaş'ın kurduğu bu tarikat, başlangıçta derli toplu bir teşkilât yapısına sahip olamamış ve Kalenderîlik'le kısmen içli dışlı olmuştur. Tarikatta ikinci pîr olarak kabul edilen Balım Sultan'la (Hızır Bâlî) birlikte ise XVI. yüzyılın başlarından itibaren kendine özgü kaideleriyle müstakil bir tarikat hüviyetini kazanmıştır.

II. Bayezid tarafından 1501'de Dimetoka'dan Hacı Bektaş'taki merkez tekkeye getirtilen Balım Sultan'ın en önemli icraatlarından biri Hurûfî-Şîî-hıristiyanî unsurların karışımından meydana gelen "Balım Sultan erkânî" adı altında geliştirip uygulamaya koyduğu prensiplerdir. Kısaca on iki imam töresi, bekâr yaşama, şarap içme, İbâhîlik (ibadetler konusunda lâkayıt davranma ve haramları mubah sayma), teslis ve hulûl anlayışı, kulağa küpe takma ve on iki post geleneği şeklinde özetlenebilecek olan bu kurallar, bundan böyle Bektaşîler'in genel olarak benimsedikleri kurallar olma hüviyetini kazanmış ve Sünnî

•••••

14 Karamustafa, "Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik", s. 86.

15 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 191.

tarikatların dışında mütalaa edilmelerine yol açmıştır. Ayrıca Balım Sultan'dan sonra yerine geçen Kalender Şah'ın 1526'da devlete karşı isyan etmesi ve sonunda öldürülmesi olayı da yaşanınca, Osmanlı yönetimi Bektaşîliğe pek sıcak bakmamış, ancak yeniçerilerle kurdukları organik ve gönül bağı sebebiyle çok da üzerlerine gitmemiştir. II. Mahmud'un 1826'da yeniçeri ordusunu lağvetmesinin (Vak'a-i Hayriyye) ardından ise Bektaşî tekkelerinin faaliyetleri yasaklanmıştır.

Balım Sultan'la birlikte Hurûfi-Şîf unsurlar öne çıkmış olmakla birlikte, Bektaşî dervişleri içinde her zaman şeriat kurallarına riayet eden kimseler de bulunmuştur. Mesela Âlî Mustafa Efendi XVI. yüzyılın ikinci yarısında gördüğü Bektaşîler'in namazsız ve abdestsiz olarak yaşadıkları halde kendilerini Hacı Bektaş'a nispet ettiklerini, oysa inanç ve amel bakımından ondan ayrıldıkları için bağılıklarının sözden öteye geçmediğini belirtirken, XVII. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi, Bektaşîliğin dört dergâhından biri sayılan Elmalı'daki Abdal Mûsâ Tekkesi'nde Ehl-i sünnet esaslarına bağlı 300'den fazla derviş bulunduğunu ifade etmektedir. XVIII. yüzyıl şeyhülislâmlarından Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi Bektaşîyye tarikatına mensup idi. Yine bu asrın devlet adamlarından Cezayirli Hasan Paşa tarafından tarikat adına Çanakkale ve Şumnu'da (Şumen; bugün Bulgaristan sınırları içindedir) birer tekke yaptırılmış, Şeyhülislâm Damadzâde Feyzullah Efendi'nin Sütlüce'de yaptırdığı bir zâviye, daha sonra torunu Kazas-ker Ârif Efendi tarafından Bektaşîliğe bağlanmıştır.

Mevlevîyye

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye nispet edilen ve Konya merkezli olarak Anadolu'ya yayılan Mevlevîlik, 1426'da II. Murad tarafından Edirne'de açılan mevlevîhâne ile Osmanlı topraklarına girmiş, bunu II. Murad'ın emirlerinden Yahşî Bey'in Tire Mevlevîhânesi'ni kurması takip etmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Vezneciler'deki Kalenderhâne Camii'nin bir süre Mevlevî zâviyesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. II. Bayezid'in izniyle dönemin vezirlerinden İskender Paşa'nın av arazisi üzerine 1491'de kurulan Kulekapı (Galata) Mevlevîhânesi ise başşehir İstanbul'un ilk âsitâne veya mevlevîhânesidir. İstanbul bununla Konya'dan sonra en önemli Mevlevî şehri haline gelmiştir. II. Bayezid Konya'daki Mevlevî şeyhlerinden Celâleddin Çelebi ve Hüsrev Çelebi ile yakından ilgilenmiş, Mevlânâ'nın

türbesindeki sandukaları ve örtülerini yenilemiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın el aldığı tarikatlardan birinin Mevlevîlik olduğu,¹⁶ Mevlânâ'nın kâfir olduğuna dair fetva veren Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'yi bu yüzden şeyhülislâmlıktan azlettiği belirtilmektedir.¹⁷ Kanûnî, Mevlevîler için Konya'da bir semâhâne ve birçok hücre yaptırmıştır. II. Selim de Mevlevî şeyhlerinden Hüsrev Çelebi'ye intisap etmiş ve şeyhin faaliyet gösterdiği Konya'daki dergâha bir şadırvan ile yanına bir cami yaptırıp vakıflar tayin etmiştir.¹⁸ Dergâhın ihtiyaçları sonraki padişahlar tarafından da karşılanmıştır.

XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'da halkının tamamı Mevlevî olan birçok köy bulunurken devlet kurumu statüsü kazanma süreci içerisinde Mevlevîlik, devlet ricalinin intisabıyla köylerden şehirlere intikal ederek gittikçe yüksek zümreye mal olmaya başlamıştır. Nitekim XVI ve XVII. yüzyıllarda Sadrazam Pîri Mehmed Paşa, Sadrazam Ohrili Hüseyin Paşa, Sadrazam Bayram Paşa, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa, Vezir Çoban Mustafa Paşa, Emîr Abdülhamid el-Murtazâ, Ulvân ve Fülâd mirzalar, Yakovalı Hasan Paşa, Ankara Beylerbeyi Cenâbî Ahmed Paşa, Şam Valisi Hasan Paşa, Emîr Gazi Ebû Seb, Malkoç Mehmed Efendi, Muslu Ağa, Türkmen Mustafa Ağa gibi devlet adamları tarafından mevlevîhâneler tesis edildiği bilinmektedir. Sultan III. Mustafa, Tophane yangını sırasında yanan Galata Mevlevîhânesi'ni yeniden yaptırmıştır. III. Selim, II. Mahmud ve V. Mehmed de (Sultan Reşad) Mevlevîyye'ye intisap etmişlerdir. II. Mahmud döneminde Mevlevî devlet adamlarından Hâlet Efendi sayesinde birçok mevlevîhânenin bakım ve onarımı yapılarak şeyhlerine maaş bağlanmış, II. Abdülhamid ve V. Mehmed dönemlerinde de birçok mevlevîhânenin tamir ve onarımı gerçekleştirilmiştir. Padişahlardan Abdülmeccid, Abdülaziz, II. Abdülhamid ve V. Mehmed'in kılıç kuşanma merasimleri Mevlevîler tarafından gerçekleştirilmiştir. Balkan, I. Dünya ve Çanakkale savaşları sırasında mevlevîhânelerin sosyal dayanışma ve yardımlaşma görevi üstlendikleri görülmektedir. I. Dünya Savaşı'na girilmesiyle cihâd-ı mukaddes ilân edildiğinde ise Veled Çelebi'nin (İzbudak) kumandası altında Mücâhidîn-i Mevlevîyye Alayı adını taşıyan bir gönüllü alayı kurulmuş ve Filistin cephesinde çarpışmıştır.

•••••

16 Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarâ* (haz. İlhan Genç), s. 107.

17 Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 114-115.

18 Sâkıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, I, 145.

Mevleviyye inanç bakımından iki ayrı kol halinde gelişme göstermiştir. Biri zühdü esas alıp şeriat çizgisini takip eden Veled kolu, diğeri ise şeriat çizgisini takip etmeyip şarap ve esrarın serbest olduğu, bıyıkların uzatıldığı ya da saç, sakal, bıyık ve kaşların tamamen tıraş edildiği (çârdarb), bâtinî karaktere sahip Şems kolu. XVI. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Vâhidî, Şems koluna mensup olanları eserinde Mevlevîler'in içine almamış, ayrı bir grup olarak kaydetmiştir.¹⁹ Osmanlı yöneticileri Mevlânâ'nın çizgisini devam ettiren Veled kolunu desteklerken, diğerlerine yüz vermemiştir.

Mevlânâ'nın tasavvufî görüşleri Osmanlı'da daha çok Farsça kaleme aldığı önemli eseri *Mesnevî*'nin şerh ve tercümeleriyle yaygınlık kazanmıştır. Mevlevîler'le birlikte diğerk pek çok tarikat mensubunun da zaman içinde el kitabı haline gelen ve tasavvufî sohbetlerin yanı sıra cami vaazlarının da temel kaynakları arasına giren bu eserle ilgili yapılan çalışmalardan ilk dikkati çeken, Şeyhülislâm Molla Fenârî'nin eserin mukaddimesine yazdığı Arapça şerhtir. Eserin Anadolu sahasındaki ilk mütercim ve şârihlerinden Şeyh Muftüddin b. Mustafa 840'ta (1436-37) tamamladığı I. cildi içeren manzum Türkçe tercüme-şerhini II. Murad'a sunmuştur. Eserin ilk tam şerhi Farsça olarak XVI. yüzyılda Gelibolulu Sürûrî Muslihuddin Mustafa tarafından, Türkçe olarak da aynı asrın sonlarında Mustafa Şem'î Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkçe şerhler arasında en muteber kabul edileni İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin XVII. yüzyılın başlarında yaptığı şerhtir. Türkçe manzum ilk tam tercüme ise XVIII. yüzyılda Süleyman Nahifî tarafından yapılmıştır.²⁰

Mesnevî'yi okuyan, nâdiren tegannî eden ve şerh mahiyetinde birtakım açıklamalarda bulunanlara "mesnevihan" denilmiştir. Mesnevihanlığın icra edildiği yerler başta Mevlevî tekkeleri olmak üzere selâtin camileri, dârülmesnevîler ve padişah sarayıdır. *Mesnevî* okutulması için vakfiyeler düzenlenmiştir. Damad İbrâhim Paşa, yaptırdığı medresede tasavvuf ilminin ve *Mesnevî*'nin okutulmasını da vakıf şartları arasında zikretmiş, bu şekilde *Mesnevî* tekke ve camilerden sonra medreseye de girmiştir. XIX. yüzyılda Mevlevî olmayanlar için "dârülmesnevî" (mesnevihane) adıyla *Mesnevî* okutmaya

•••••

19 Vâhidî, *Menâkıb-ı Hâce-i Cihân*, vr. 80^b-89^a.

20 Anadolu sahasında yapılan *Mesnevî* şerh ve tercümeleri hakkında geniş bilgi için bk. Ceyhan, "Mesnevî", s. 330-331.

yönelik müesseseler açılmış, mevlevihânelere gelmeyenler bu kurumlarda *Mesnevî* kültüründen istifade etmişlerdir. Fatih Çarşamba'da Nakşibendî şeyhi Mehmed Murad Efendi tarafından kurulan dârülmescnevînin açılışında devrin padişahı Sultan Abdülmecid de bulunmuştur.

Evhadiyye

Ebü Reşîd Kutbüddîn-i Ebherî'nin kurduğu Ebheriyye tarikatının Evhadiyye kolu kendisine nispet edilen Evhadüddîn-i Kirmânî, XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'nun Malatya, Sivas, Konya ve Kayseri gibi şehirlerinde faaliyet göstermiş, bu arada Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin talebesi ve evlâtlığı Sadreddin Konevî'ye de seyrüsülûkünü tamamlatarak hilâfet vermiştir. Sadreddin Konevî'den sonra Ebheriyye-Evhadiyye silsilesi Şeyhülislâm Molla Fenârî'nin babası Şeyh Hamza vasıtasıyla Molla Fenârî'ye ulaşmak suretiyle XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'da üst düzeyde temsil edildi. Molla Fenârî de bu tarikattan ünlü hadis âlimi ve hâfızı İbn Hacer el-Askalânî'ye hilâfet vermiş, ondan sonra silsile Zekeriyâ el-Ensârî, Ebü'l-Hasan el-Bekrî, Muhammed el-Bekrî şeklinde devam etmiştir.²¹ Ebheriyye-Evhadiyye tarikatı ayrıca iki farklı silsileyle daha Molla Fenârî'ye ulaşmıştır. Bunlardan biri ilk silsilede olduğu gibi yine Sadreddin Konevî vasıtasıyla devam ederek Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şeyhi Hamîdüddin Aksarâyî'ye (Somuncu Baba) ulaşmakta, ondan da Molla Fenârî'ye geçmektedir.²² Diğeri ise Kutbüddîn-i Ebherî'den sonra Safeviyye (Erdebiliyye) tarikatının kurucusu Safiyyüddîn-i Erdebîlî üzerinden yürüyerek Hamîdüddin Aksarâyî'ye, ondan da Molla Fenârî'ye gelmektedir.²³ Ancak bu son iki silsilenin Molla Fenârî'den sonra nasıl bir seyir takip ettiği bilinmemektedir.

Bayramiyye

Bayramiyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Hacı Bayrâm-ı Velî'nin şeyhi Hamîdüddin Aksarâyî'ye Safeviyye'nin kurucusu

••••••••••

21 Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 32^b.

22 Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 32^b [hâmişte].

23 Harîrîzâde, *Tibyân*, II, vr. 222^a; Tabibzâde, *Silsilenâme*, vr. 17^a.

Safiyüddîn-i Erdebîlî üzerinden gelen yukarıdaki silsile, aynı zamanda Bayramiyye'nin iki önemli silsilesinden birini teşkil etmektedir ki, bu silsile Safiyüddin'den sonra İbrâhim Zâhid-i Geylânî'de Halvetiyye ile birleşir. Diğer silsilesi ise Nakşibendiyye ile birleşmekte ve bu yüzden Bayramiyye tarikatı Halvetiyye ile Nakşibendiyye'yi birleştiren bir tarikat olarak tarif edilmektedir.²⁴ Hamîdüddin Ak-sarâyî'den kendisine iki ayrı silsilenin ulaştığı Hacı Bayrâm-ı Velî ile birlikte XV. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında vücut bulan Bayramiyye, bu yüzyılın ilk yarısında başta Ankara ve çevresi olmak üzere Bolu, Bursa, Balıkesir, Kütahya, İskilip, Gelibolu, Edirne gibi şehirlerde yayıldı. II. Murad'ın Bayramiyye mensuplarını vergiden muaf tutması tarikatı için daha da arttırdı.

Hacı Bayrâm-ı Velî'den sonra Bayramiyye'de Akşemseddin ile Şemsiyye, Ömer Dede Sikkîni ile Melâmiyye, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Aziz Mahmud Hüdâyî ile de Celvetiyye kolları meydana geldi ve bunlardan bazı alt şubeler oluştu. Fâtih Sultan Mehmed'e saltanat kılıcını kuşatan Akşemseddin ile birlikte Akbiyyık ve Molla Zeyrek'in de aralarında bulunduğu bir grup Bayramiyye mensubunun Fâtih'le birlikte İstanbul'un fethine katılmaları tarikatın devlet nezdindeki itibarını en üst seviyeye çıkarmıştı. Ancak fetihden sonra Fâtih Sultan Mehmed, Akşemseddin adına İstanbul'da bir cami ve tekke kurdurmak istediği halde,²⁵ şeyhin bunu kabul etmeyerek Göynük'e gitmesi, başşehirde temsil edilmeyen Bayramiyye'nin etkisini azalttı. Daha sonra Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin babası Şeyh Yavsî adına II. Bayezid'in yaptırdığı tekke ile Bayramiyye İstanbul'da da temsil edilmeye başlandı.²⁶ Şeyh Yavsî İstanbul'a gelmeden önce İskilip-Amasya yöresinde faaliyet göstermekteydi ve kendisinden burada zikir alanlar arasında Amasya Valisi Şehzade Bayezid de (II. Bayezid) vardı.²⁷ Bayezid'in zikir aldığı bir diğer Bayramî şeyhi Akşemseddin'in halifelerinden Baba Yûsuf Seferihisârî'dir.²⁸ Baba Yûsuf ayrıca Bayezid'e saltanat kılıcını kuşatan şeyhtir. Muhyiddin Yavsî'nin halifelerinden Bahâeddinzâde Muhyiddin Mehmed'in de

••••••••

24 Bayramoğlu – Azamat, “Bayramiyye”, s. 269.

25 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 230.

26 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 343.

27 Mehmed Paşa, *Nişancı Târîhi*, s. 161; Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, vr. 166^b.

28 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 41.

Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye Bayramiyye'den icâzet verdiği belirtilmektedir.²⁹

Bayramiyye'nin İstanbul'da canlılık kazanması XVII. yüzyılın başlarından itibaren Celvetiyye kolunun kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî ile, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Himmetiyye şubesinin kurucusu Bolulu Şeyh Himmet Efendi ile gerçekleşti. Tarikat Osmanlı'nın son dönemine de Anadolu ve Balkanlar'da yayılan Celvetiyye kolu ve Himmetiyye şubesiyle ulaşabildi. Celvetiyye'nin kurucusu Aziz Mahmud Hüdâyî, Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'dan olan torunu Ayşe Sultan ile evlenmiştir. Hüdâyî'nin şeyhi Üftade Efendi, Kanûnî'nin zikir aldığı şeyhlerdendir. Hüdâyî III. Murad, I. Ahmed ve II. Osman gibi padişahlara mektuplar yazarak öğütler vermiş, IV. Murad'a da saltanat kılıcını kuşatmıştır. Dergâhına devam edenler arasında Sadrazam Kayserili Halil Paşa, Dilâver Paşa, ilmiyeden Hoca Sâdeddin Efendi, Sun'ullah Efendi, Şeyhülislâm Hocasâde Esad Efendi, Okçuzâde Mehmed Şâhî Efendi, Sarı Abdullah Efendi, Nev'îzâde Atâî gibi şahsiyetler vardır. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından XVIII. yüzyılda Celvetiyye adına Üsküdar'da Bandırmalızâde Tekkesi yaptırılmıştır.

Bayramiyye'de Ömer Dede Sikkînî ile oluşan Melâmiyye kolu aşk, cezbe ve sohbet esasına dayanan, taç, hırka, zikir, vird, âyin, riyâzet, halvet gibi uygulamalara itibar etmeyen, fikir yapısının esasını vahdet-i vücûd, ona bağlı olarak hakikat-ı Muhammediyye ve kutub inancı oluşturan, Ehlibeyt'e aşırı muhabbet duyan bağımsız bir tarikat haline gelmiştir. Bu haliyle III. (IX.) yüzyılda Horasan'da ortaya çıkan Melâmiyye akımından (Melâmetiyye; ilk devre Melâmîleri) ayırt edilmek için "İkinci Devre Melâmîleri" diye anılmışlardır. Bu yolun kutuplarından sayılan XVI. yüzyılda Pîr Ali Aksarâyî ve halifesi Sârbân Ahmed'in, XVII. yüzyılda ise Sütçü Beşir Ağa'nın bazı ifadelerinden tarikatta Ehl-i sünnet görüşünün kabul edildiği anlaşılabilir. Birlikte, Melâmî çevrelerinde Hz. Peygamber ve Hz. Ali ittihadından bahsedilmesi, itikadî ve fikhî hiçbir mezhebe bağlı olmamaları, tevelâ ve teberrâ sahibi olmaları vb. hususlar Ehl-i sünnet dışı görüşlerin de tarikatta kabul gördüğünü göstermektedir.³⁰

•••••

29 Işın, "Yavst Baba Tekkesi", s. 446.

30 "Melâmiyye", s. 33.

Kanûnî Sultan Süleyman tarafından İstanbul Süleymaniye’de Bozdoğan Kemerî bitişiğinde yaptırılan ve meşihatı Yâkub Helvâî’ye verilen tekke, İstanbul’daki ilk Melâmî tekkesidir. XVII. yüzyılda Melâmiyye’den İdrîs-i Muhtefî’ye Sadrazam Halil Paşa ile Şeyhülislâm Ebülmeyâmin Mustafa Efendi’nin, Lâmekânî Hüseyin Efendi’ye Sadrazam Ferhad Paşa’nın, Bursalı Seyyid Hâşim Efendi’ye de Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi’nin intisap ettiği, “kutbiyyet” makamına kadar yükselen Paşmakçızâde’nin de Sadrazam Şehid Ali Paşa’yı eğittiği ve 1712’de vefatından sonra Ali Paşa’nın “kutub” olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde dikkat çeken bir husus Melâmîler ile Nakşibendî-Müceddidîler arasında kurulan ittifaktır. Bazı müelliflere göre Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Murad Buhârî Paşmakçızâde’ye, bazılarına göre ise Paşmakçızâde Murad Buhârî’ye intisap etmiş ve iki tarikat arasında bir dayanışma meydana gelmiştir.

XIX. yüzyılda Seyyid Muhammed Nürü’l-Arabî ile birlikte adına Melâmiyye-i Nûriyye de denilen “üçüncü devre Melâmîliği” başlamıştır. Birçok eserinde dile getirdiği görüşlerinden önceleri Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu anlaşılan Nürü’l-Arabî’nin daha sonra bu anlayıştan uzaklaştığı belirtilmektedir.³¹ Üçüncü devre Melâmîliği daha çok İstanbul, Batı Anadolu ve Rumeli’de yayılmış ve Osmanlı’nın son dönemine kadar devam etmiştir.

Rifâiyye

XIV. yüzyılın ilk yıllarında İzmir, Bergama ve Amasya gibi şehirler başta olmak üzere bir kısım bölgelerde yayılan Irak kaynaklı Rifâiyye tarikatı, bu asrın son çeyreğinde Antakyalı Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Hanefî’den hilâfet alan Şeyhülislâm Molla Fenârî (ö. 1431) tarafından temsil edilmiş³² ve ardından tarikatta Fenâriyye diye bir kol meydana gelmiştir. Fenâriyye’nin nerede ve nasıl devam ettiği bilinmemekle birlikte 836’da (1433) Amasya’da Rifâiyye adına bir tekkenin (Darphâneci Tekkesi) kurulduğu görülmektedir.³³ Rifâiyye’nin İstanbul’da yayılışı 1732’de Üsküdar’da Rifâî Âsitânesi’nin kuruluşundan sonra gerçekleşmiş, ardından Anadolu

•••••
31 Gölpınarlı, *Melâmîlik*, s. 233.

32 Ahlatî, *Münevirü’l-ekâr*, vr. 17^a-21^b.

33 Abdizâde, *Amasya Tarihi*, I, 238-239.

ve Balkan şehirlerinde kurulan tekkeler vasıtasıyla yayılmıştır. Rifâiyeye XIX. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu ve İstanbul'da Say-yâdiyye, Ma'rifîyye ve Ulvânîyye kollarıyla temsil edilmiş, Edirne, Bursa, Kütahya, Manisa, Kastamonu, Sivas, Erzurum, Diyarbakır gibi şehirlerde yayılarak Osmanlı'nın son dönemine kadar gelmiştir.

Kâzerûniyye

Cihada verdiği önemle bilinen ve Anadolu'da İshakîyye veya Mürşidiyye diye tanınan Ebû İshak-ı Kâzerûnî'nin kurduğu İran kökenli Kâzerûniyye tarikatı da Osmanlı'nın kuruluşu sırasında Anadolu'da faaliyet gösteren tarikatlardandır. Bu tarikatın XV. yüzyılda şöhretinin nispeten daha da arttığı görülmekte, tarikat mensupları için 802'de (1400) Bursa'da Yıldırım Bayezid tarafından bir tekke kurdurulduğu, 884'te de (1479) burasının Fâtih Sultan Mehmed tarafından tamir ettirildiği bilinmektedir. Tarikat adına Bursa'dan başka Konya, Erzurum ve Edirne gibi şehirlerde de tekkeler kurulmuşsa da bunlar zamanla etkilerini yitirmiş ve Kâzerûniyye XVI. yüzyıldan sonra başta Nakşibendîlik olmak üzere diğer tarikatlar içinde eriyip kaybolmuştur.

Kübreviyye

XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da Necmeddîn-i Dâye ile temsil edilen Orta Asya kaynaklı Kübreviyye tarikatı o dönemde pek yaygınlaşmamıştır. Bununla birlikte Necmeddîn-i Dâye'nin Anadolu'da tamamladığı *Mirsâdü'l-ibâd* isimli önemli tasavvufî eserinin II. Murad için Kâsım b. Mahmûd Karahisârî tarafından Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edildiği bilinmektedir. Kuruluş yıllarında izlerine rastlanmayan Kübreviyye tarikatı XIV. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'ya gelen Buharalı Şemseddin Muhammed ile Osmanlı topraklarına girdi. Hz. Peygamber'in neslinden olduğu için Emîr Sultan olarak anılan Şemseddin Muhammed Bursa'da Molla Fenârî'den Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb*'ini okuyup eseri okutma icâzetnâmesi aldı.³⁴ Kendisini çok sevip sayan Yıldırım Bayezid onu kızı Hundi Fatma Hatun ile evlendirdi. Bursa'ya geldiğinde faaliyeti için kurulan

.....

34 Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 55.

tekkenin Çelebi Sultan Mehmed veya II. Murad devrinde eşi Hundi Fatma Hatun tarafından yaptırılan cami ve çevresindeki müstemilâti ile tam teşekküllü bir tarikat merkezine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Buranın vakfiyesi 1470'te Fâtih Sultan Mehmed tarafından tanzim ettirilmiş, vakıflardan elde edilecek gelirin ne şekilde harcanacağı bütün ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

Emîr Sultan henüz hayatta iken halifeleri Bursa, Balıkesir, Edremit ve Mihaliç'e, Karaman sınırlarına, Aydın ve Saruhan sancaklarına kadar yayılmışlardı. Vefatından sonra yerine halifelerinden Hasan Hoca şeyh olmuş ve on üçüncü halife İbrâhim Efendi'ye kadar (ö. 1178/1764-65) dergâhta Emîr Sultan'ın silsilesi devam etmiştir. Daha sonra Emîr Sultan Dergâhı'nın şeyhliği Celvetiyye'ye, 1810 yılında da Nakşibendiyye'ye intikal etmiştir. Emîr Sultan'a Yıldırım Bayezid'den sonra Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın da saygı gösterdikleri, sefere giderken onun eliyle kılıç kuşanıp duasını aldıkları belirtilmektedir. II. Murad'a saltanat kılıcını da Emîr Sultan kuşatmıştır. Müritlerini gazâyâ teşvik eden Emîr Sultan, Osmanlı ordusunun bazı seferlerine bizzat kendisi de katılmıştır. Onun müritleriyle birlikte II. Murad tarafından 1422'de yapılan İstanbul kuşatmasına katıldığı bilinmektedir. Öldükten sonra da asırlarca Osmanlı ordusundan himmetini esirgemediğine inanılmış, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim gibi padişahlar onun sandukasının örtüsünün altına girip uzun süre dua etmişlerdir.

Kübreviyye'nin Emîr Sultan ile Bursa merkezli devam eden silsilesinin yanı sıra XVI. yüzyılda Uşak'ta da tarikatın Nurbahşiyye koluna mensup Emîr Ahmed Semerkandî isimli bir şeyhin faaliyeti görülmektedir.³⁵ Anadolu'ya ne zaman geldiği tespit edilemeyen bu şeyhten sonra yerine Hüsâmeddin Uşşâkî geçmiş, ancak Uşşâkî'nin daha sonra Halvetiyye'den de hilâfet alarak Halvetî-Uşşâkî kolunu kurmasıyla Kübreviyye'nin bu silsilesi muhtemelen kesilmiştir.³⁶

Osmanlı'nın kuruluşu öncesinde Anadolu'da faaliyet gösteren Sühreverdiyye tarikatı da Kübreviyye gibi o dönemde müesseleşip yaygınlaşmamıştı. Anadolu'ya Selçuklular döneminde girdiği anlaşılan Sühreverdiyye, XIII. yüzyılda Anadolu'da Bahâeddin

•••••

35 Harîrîzâde, *Tibyân*, II, vr. 290^b; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, IV, 179.

36 Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 223.

Zekeriyyâ'nın (ö. 661/1263 [?]) kalendermeşrep halifesi Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289) tarafından yayıldı. Bahâeddin Zekeriyyâ'ya yirmi beş yıl hizmet eden ve ona damat olan Irâkî, şeyhin vefatından sonra diğer müritlerin meşrep farklılığından kaynaklanan kendisine düşmanlıkları sebebiyle Mültan'dan ayrılmak zorunda kaldı. Anadolu'ya gidip Konya'da Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Mevlevî çevreleriyle yakın dostluklar kurdu. Sadreddin Konevî'nin *Fusûsü'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* derslerine iştirak etti. Müritlerinden Emîr Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Tokat'ta kendisi adına yaptırdığı hankahta faaliyetlerini sürdüren Fahreddîn-i Irâkî'nin Konya, Kayseri, Tokat civarında geniş bir mürit çevresi oluşturduğu tahmin edilmektedir. Irâkî, Muînüddin Pervâne'nin Mısır Hükümdarı Baybars'ın elinde esir bulunan oğlu Mühezzebüddin Ali'yi kurtarmak için Mısır'a gitmiş, orada kaldığı süre içinde saltanat çevresiyle iyi ilişkiler kurmuş, bu çerçevede Sultan Baybars kendisine mürit olmuş ve ona "şeyhüşşüyûh" unvanını vermiştir. Fahreddîn-i Irâkî'nin halifesi Şeyh Abdüsselâm ile devam eden Sühreverdiyye silsilesi, XV. yüzyılda Sühreverdiyye'nin Pircemâliyye şubesini kuran İsfahanlı Pîr Cemâleddin Ahmed-i Erdistânî'ye ulaşır.³⁷

Zeyniyye

Sühreverdiyye'nin bir kolu olan Horasan kaynaklı Zeyniyye tarikatı XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına girerek kısa sürede halkla birlikte devlet adamları ve medrese çevrelerinin dikkatini çekmeyi başardı. Tarikatın kurucusu Zeynüddin Hâfî'nin halifelerinden Abdürrahim Rûmî 1428'de memleketi Merzifon'a gelip tekkesini kurduğunda II. Murad tarafından Merzifon'daki imaretin evkafından kendisine maaş bağlandı. Fâtih Sultan Mehmed Zeynüddin Hâfî'nin Bursa'ya gelip yerleşen halifesi Abdüllatif el-Kudsî'nin halifelerinden Şeyh Vefâ adına İstanbul Vefa'da çift fonksiyonlu bir cami (cami-tevhithâne) ve çifte hamam yaptırdı, ayrıca içindeki binalarla birlikte caminin yakınındaki araziye ve Çorlu kazasına bağlı Kepingim köyünü şeyhe temlik etti.³⁸ Sarây-ı Atık ağalarından Hüseyin b. Abdullah tarafından Kudsi'nin bir diğer halifesi tarihçi Âşıkpâşazâde

•••••

37 Öngören, "Sühreverdiyye", s. 44.

38 Erünsal, "Şeyh Vefa", s. 55-62.

adına Fatih'in Haydar mahallesinde bir mescit-tekke yaptırıldı. Daha sonra bu tekkeye II. Bayezid'in kızı Sûfi Sultan Hanım diye bilinen Fatma Sultan tarafından XVI. yüzyılın başında vakıflar tayin edildi. Kanûnî Sultan Süleyman Zeyniyye'ye ait Eğridir'deki tekkenin şeyhi Burhâneddin Efendi'ye Eğridir gölü içinde bulunan Nis adasındaki gayri müslimlerin haracından 30 akçe maaş bağlattı. Burhâneddin Efendi'ye mürit olanlar arasında Sadrazam Rüstem Paşa da bulunmaktadır.³⁹

Kaydedilenlerden başka tarikat adına özellikle Abdüllatîf el-Kudî ve halifelerinin gayretleriyle İstanbul, Bursa, Edirne, Ferecik (Fire; bugün Yunanistan'ın Trakya kesimindedir), Kastamonu, Bilecik, Hamîd-ili, Tire, Muğla gibi şehirlerde kurulan tekkeler vasıtasıyla Zeyniyye, Anadolu ve Rumeli'de geniş bir çevreye yayılarak XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın en etkili tarikatlarından biri konumuna geldi. Sadrazamlardan Mahmud Paşa, Sinan Paşa, İbrâhim Paşa, Rüstem Paşa, şeyhülislâmlardan Molla Fenârî ve Zenbilli Ali Efendi, kazaskerlerden Veliyyüddinzâde Ahmed Paşa, Muallimzâde Ahmed, Alâeddin Ali Fenârî, ileri gelen âlimlerden Fâtih Sultan Mehmed'in hocası Mevlâ Ayas, Hayâlî, Musannifek, Molla Hüsrev, Kutbüddinzâde İznikî, Şücâ' Çelebi, Hasan Çelebi Fenârî, Molla Lutfi gibi etkili şahsiyetler ile birçok şair ve sanatkâr bu tarikata girdiler. XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı topraklarına girişinin ardından kısa sürede çok ciddi yükseliş kaydeden Zeyniyye XVI. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'daki etkisini peyderpey yitirmiş ve onun yerini Halvetiyye, Nakşibendiyye ve Bayramiyye gibi tarikatlar almıştır. Diğerlerine göre daha uzun müddet faaliyet gösteren Zeyniyye'nin Bursa'daki son dergâhı XVIII. yüzyılın ortalarında başka tarikatların tasarrufuna girmiştir.⁴⁰

Halvetiyye

Anadolu topraklarında faaliyet gösteren bir başka tarikat Ömer el-Halvetî'ye nispet edilen Halvetiyye'dir. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da kurulup gelişen ve buradan Anadolu'ya, Anadolu'dan da Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Habeşistan

••••••••••

39 Şerif Efendi, *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 31^b.

40 Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, s. 195-202.

ve Güney Asya'ya yayılmıştır. Halvetiyye'nin Anadolu'ya Ahî Yûsuf Halvetî tarafından XIII. yüzyılın sonunda Niğde'de açılan bir zâviye ile girdiği ileri sürülmüşse de⁴¹ bu doğru değildir. O tarihte henüz teşekkül etmemiş olan tarikatın Anadolu'ya ilk olarak XV. yüzyılın başlarında Amasya'da kurulan Gümüşlüoğlu Tekkesi şeyhi Amasyalı Pîr İlyas ile girdiği bilinmektedir. Osmanlı emirlerinden Yâkub Paşa tarafından Pîr İlyas'a bağlı Halvetîler adına 1412 senesinde bir başka tekke (Çilehâne Tekkesi) daha kurulmuştur.⁴² Halvetiyye Pîr İlyas ve halifeleri vasıtasıyla Amasya ve Tokat civarında yayıldı. Tarikatın Osmanlı'da geniş çevreye yayılışı ise, ikinci pîr Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin (ö. 868/1463-64) Anadolu'ya halifeleriyle oluşan farklı silsileler vasıtasıyla XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir.

Yahyâ-yı Şîrvânî'nin halifelerinden Alâeddin Rûmî (Ali Halvetî) bir müddet Bursa'da faaliyet gösterdikten sonra İstanbul'a gitti ve burada kısa sürede pek çok mürit edindi. Alâeddin Rûmî'ye intisap edenler arasında birçok devlet adamı ve divan üyeleri de olunca, Fâtih Sultan Mehmed bazı dedikodular sebebiyle şeyhin siyasi bir kalkışmaya sebep olabileceğinden endişe ederek İstanbul'u terketmesini istedi.⁴³ Alâeddin Rûmî Karaman'a ulaştığında vefat etti (ö. 867/1462-63) ve tarikat faaliyetleri burada halifesi Abdullah Karamânî tarafından devam ettirildi. Alâeddin Rûmî'den el alanlar içinde Şeyhülislâm Alâeddin Arabî Efendi de vardır.

Yahyâ-yı Şîrvânî'nin bir diğer halifesi Habib Karamânî memleketi Karaman ile Aydın, Amasya, Sivas, Ankara, İskilip gibi şehirleri dolaşarak bir kısmında zâviyeler kurarak tarikatı yaymaya çalışmış, halifeleri de Mudurnu, Beypazarı, Anadolu eyaletine bağlı Taraklı Yenicesi ve İstanbul gibi şehirlerde faaliyet göstermişlerdir. Habib Karamânî'nin Amasya'da faaliyet gösterdiği Mehmed Paşa Tekkesi, Vezir Hızırpaşazâde Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Karamânî'nin İstanbul'a giden halifelerinden Cemâleddin İshak Karamânî adına da, daha sonra sadrazamlığa kadar yükselen akrabası Vezir Pîrî Mehmed Paşa tarafından Zeyrek, Fındıkzâde ve Sütlüce'de olmak

•••••

41 Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 96.

42 Abdizâde, *Amasya Tarihi*, I, 227-228, 240-241.

43 Lâmiî Çelebi, *Nefehât Tercümesi*, s. 577; Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 152, 264.

üzere üç tekke tesis olunmuştur. Cemâleddin İshak İstanbul'da adına kurulan tekkelere halifeler tayin etmekle birlikte aynı zamanda Konya, Tire ve Amasya'ya da halifeler göndermiştir.

Yahyâ-yı Şirvânî'nin diğer önemli halifesi Pîr Muhammed Erzincânî de memleketi Erzincan'da faaliyet gösterdi. Erzincânî'nin yetiştirdiği Çelebi Halife ile (Cemal Halvetî) birlikte Halvetiyye'de Cemâliyye kolu meydana gelmiştir. İlk önce Amasya'da faaliyet göstermeye başlayan Çelebi Halife'ye burada Amasya Valisi Şehzade Bayezid de (II. Bayezid) intisap etmiş,⁴⁴ ayrıca oğlu Şehzade Ahmed'i de eğitmesi için ona teslim etmişti. Bayezid tahta geçtikten sonra Çelebi Halife'yi İstanbul'a davet etti. Yine Çelebi Halife'nin müritleri arasına katılmış olan Sadrazam Koca Mustafa Paşa da onun için harap bir kiliseden dönüştürdüğü binayı zâviye (Koca Mustafa Paşa Dergâhı) olarak hazırlattı. Burada faaliyeti sırasında II. Bayezid tarafından iki defa ziyaret edilen Çelebi Halife İstanbul'da meydana gelen veba salgınının ortadan kalkması için padişahın arzusu üzerine Kâbe'de dua etmek için çıktığı yolculuğu sırasında vefat etti. Halvetiyye İstanbul'un değişik semtlerinde ve Amasya, Karaman, Bolu, Bursa gibi şehirlerde onun halifeleri ve halifelerinin halifeleri vasıtasıyla geniş çevreye yayıldı.

Çelebi Halife'nin İstanbul'da faaliyet gösteren halifesi Kasım Çelebi'nin halifesinin halifesi Nüreddinzâde Mustafa Muslihuddin, Kanûnî Sultan Süleyman ve son sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'ya zikir telkin eden şeyhlerdendir.⁴⁵ Sokullu Mehmed Paşa Kadırga'da yaptırdığı külliyyede Nüreddinzâde için bir tekke kurdurmuştur. Çelebi Halife'den sonra yerine geçen halifesi Sinâneddin Yûsuf (Sünbül Sinan) döneminde de devlet adamlarının tarikata rağbeti devam etmiş, Koca Mustafa Paşa Dergâhı II. Bayezid ve birçok defa olmak üzere Yavuz Sultan Selim ile Kanûnî Sultan Süleyman tarafından ziyaret edilmiştir. Sünbül Sinan'ın halifeleri ise İstanbul'un yanı sıra Manisa, Kütahya, Karaman, Akşehir gibi şehirlerde yaptıkları faaliyetlerle tarikatı yaymışlardır.

Sünbül Sinan'dan sonra yerine geçen Merkez Efendi, Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan ile çok uzun sürmeyen bir evlilik yapmış ve bu evlilikten oğlu Ahmed Çelebi doğmuştur. Kanûnî Sultan

•••••

44 Hulvî, *Lemezât*, vr. 205^b.

45 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 212-213.

Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan Manisa'da yaptırdığı külliyedeki hankah için Sünbül Efendi'den şeyh isteyince buraya Merkez Efendi gönderildi. Sünbül Efendi'nin vefatı üzerine buradan İstanbul'a gelerek Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda posta oturdu. Merkez Efendi'nin eski eşi Şah Sultan Halvetiler için Eyüp'te iki, Davutpaşa'da da bir adet olmak üzere üç zâviye yaptırmış, ayrıca Merkez Efendi'nin Yenikapı dışında yaptırdığı zâviye ve camiye vakıflar tahsis etmiştir. Merkez Efendi ise başta yeni yapılanlar olmak üzere İstanbul'un değişik semtlerindeki zâviyelere ve Çorlu, Yanya (bugün Yunanistan sınırları içindedir), Kütahya, Denizli, Tire gibi şehirlere halifeler göndermiştir. Tire'de faaliyet gösteren halifesi Şemseddin Ahmed Efendi adına Manisa Valisi Şehzade Selim'in (II. Selim) İzmir'de bir zâviye kurduğunu, ayrıca Kütahya'daki halifesi Ahmed Beşir Efendi'yi de ziyaret ederek tekkesinin yanına bir mescit yaptırdığı belirtilmektedir.

Çelebi Halife'nin Bolu'daki halifesi Hayreddin Tokadı'nın yanında yetişen Kastamonulu Şâban Efendi tarikat faaliyetlerini memleketinde kurduğu tekkesinde sürdürdü ve buradan İstanbul, Gelibolu, Tokat, Çorum'a halifeler gönderdi. Şâban Efendi'nin Gelibolu'daki halifesi Mehmed-i Dâğî, III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde saraya davet edilerek ağırlanmıştır. Kendisine mürit olanlar arasında Sultan III. Murad, Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed, Bâbüssaâde Ağası Gazanfer Ağa gibi önemli şahsiyetler vardır.⁴⁶ III. Murad'ın ayrıca Şâban Efendi'nin bir başka halifesi Şeyh Şücâ'dan da el aldığı ve rüyalarını muntazaman ona gönderip yorumlattığı bilinmektedir. Padişahın Şâban Efendi ile de teması olduğu belirtilir.⁴⁷

Yahyâ-yı Şirvânî'nin halifesi Pîr Muhammed Erzincânî'nin İbrâhim Tâceddin isimli halifesiyle devam eden silsile Alâeddin Uşşâkî vasıtasıyla Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin'e ulaşmış ve bu şeyhle Halvetiyye'de Ahmediyye kolu meydana gelmiştir. Ahmed Şemseddin Manisa'da, şeyhi Alâeddin Efendi de Uşak'ta faaliyet göstermiştir. Ahmediyye kolundan oluşan şubelerden Sinâniyye'nin kurucusu İbrâhim Ümmî Sinan adına Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 1551'de İstanbul Topkapı civarında Kürkçübaşı Ahmed Şemseddin mahallesinde bir dergâh (Ümmî Sinan Tekkesi) yaptırılmıştır.⁴⁸

•••••

46 Âlî, *Risâle-i Menâkıb-ı Mevlânâ*, vr. 9^a-11^b.

47 Kütükoğlu, "Murad III", s. 176.

48 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 20; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, IV, 167.

Yahyâ-yı Şîrvânî'nin Aydınlı halifesi Dede Ömer Rüşenî'nin yanında yetişen İbrâhim Gülşenî ile Halvetiyye'de Gülşeniyye şubesi meydana gelmiştir. Gülşenî Kahire'de faaliyet gösterdiği sırada Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethedip şehre girmiş ve onu ziyaret ederek bir ihtiyacı olup olmadığını sormuştu. Gülşenî de Müeyyediyye Camii yanında bulunan arazinin kendilerine bağışlanarak bir dergâh yapılmasını istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Beylerden ve yeniçerilerden birçok müride sahip olan Gülşenî, Mısır'da bir isyan hareketine girişebileceğine dair sadrazamı İbrâhim Paşa'nın şüphesi yüzünden Kanûnî Sultan Süleyman zamanında İstanbul'a getirilmiştir. Şeyh altı ay başşehirde ikamet ettikten sonra somut hiçbir delil bulunamayınca en son padişahla görüştürülmüş ve kendisinden özür dilenerek Kahire'ye dönmesine izin verilmiştir. Kanûnî'nin bu görüşme sırasında çok etkilendiği şeyhe İstanbul'da kalmasını teklif ettiği, ancak onun çok yaşlandığını ileri sürerek bu teklifi kabul etmediği, bunun üzerine padişahın İstanbul'da bir halifesini bırakmasını rica ettiği, şeyhin de Hasan Zarîfî'yi halife olarak bıraktığı belirtilmektedir. Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılacağı zaman Kanûnî tarafından Gülşenî şerefine ulemâ ve meşâyih sarayda bir ziyafet verilmiştir. Gülşenî'nin Kanûnî'ye bir "isim" telkin ettiği ve padişahın "O ismi her ne niyetle okusam husûle gelir" dediği kaydedilir.⁴⁹ Sadrazam İbrâhim Paşa'nın delil elde etmek için Gülşenî'nin sohbetlerini dinlettiği âlimlerden Şeyhülislâm Kemalpaşazâde, şeyhle ayrıca özel olarak da görüşmeler yapmış ve etkilenerek ona mürit olmuştur.⁵⁰

İbrâhim Gülşenî'nin İstanbul'da bıraktığı halifesi Hasan Zarîfî'ye Kumkapı'da kiliseden bozma bir mescit tahsis edildi ve devlet hazinesinden maaş bağlandı. Bir yeniçeri tarafından da mescidin mihrabı önündeki boş arsaya zâviye ve etrafına hücreler yaptırılıp vakıfları tanzim edildi. Bir müddet sonra burası depremde yıkılınca Sadrazam İbrâhim Paşa'nın hanımlarından Muhsine Hatun tarafından aynı yere yeniden cami ve zâviye yaptırıldı ve vakıfları düzenlendi. İbrâhim Gülşenî'nin halifesi Muhyiddin Karamânî de Çoban Mustafa Paşa'nın talebi üzerine Gebze'de yaptırdığı külliyedeki zâviyeye gönderilmiştir.

Yahyâ-yı Şîrvânî'nin halifesi Ziyâeddin Yûsuf Şîrvânî ile devam eden silsilesi, 1556'da Şîrvan'dan Tokat'a gelen Abdülmecid Şîrvânî

•••••

49 Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî*, s. 415-416.

50 Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî*, s. 404-405.

vasıtasıyla Şemseddin Sivâsî'ye ulaşmış ve Sivâsî ile birlikte Halvetiyye'de Şemsiyye kolu meydana gelmiştir. Önceleri memleketi Zile'de faaliyet gösteren Şemseddin Sivâsî, Koca Hasan Paşa'nın 1564'te Sivas'ta yaptırdığı cami ve dergâha kendisini davet etmesi üzerine faaliyetlerini Sivas'ta sürdürmüştür. Şemseddin Sivâsî'nin halifesi Abdülmecid Sivâsî, I. Ahmed'in el aldığı şeyhlerdendir. Abdülmecid Efendi Bağdat seferine çıkan IV. Murad'a da kılıç kuşatmıştır. IV. Mehmed'in Halvetiyye şeyhleriyle yakın ilişkisi vardı. Ünsî Hasan Efendi'yi saraya davet ederek vaaz ettirmiş ve has odalılar, hazineliler, kilerliler ve Enderun ağaları şeyhe biat ettikten sonra birlikte devrân ile zikir yapmışlardır.

Devlet ricalinin tam desteğini alan Halvetiyye adına XVI. yüzyıldan itibaren ayrıca Sadrazam Atik Ali Paşa, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, Sadrazam Melek Ahmed Paşa, Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa, Sadrazam Damad Hasan Paşa, Vezir Hızırpaşazâde Mehmed Paşa, Bâbüssaâde Ağası Karabaş Mustafa Ağa, Yeniçeri Ağası Ferhat Ağa, Beylerbeyi Hızır Paşa, İmrahor İlyas Bey, Mimar Sinan'ın selefi başmimar Acem Ali, saray tercümanı Yûnus Bey, Deryabeyi Bâlızâde Hasan Bey, Tersane Emimi Yûsuf Efendi tarafından tekke tesis olunmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren daha başka birçok üst düzey devlet adamının da bu tarikata intisap ettiği bilinmektedir. Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi ailece Halvetî tarikatına müntesipti. XVIII. yüzyılda III. Ahmed'in de Halvetiler için tekke yaptırdığı, I. Mahmud, III. Osman ve III. Mustafa'nın Halvetilik'ten feyiz aldığı belirtilmektedir.

Nakşibendiyye

Anadolu'da faaliyet gösteren bir başka tarikat Bahâeddin Nakşibend'e nispet edilen Nakşibendiyye'dir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Buhara'da teşekkül eden bu tarikatın Anadolu topraklarına girişi, Amasya'da 807'de (1404-05) kurulan ve ilk meşihatı Bahâeddin Nakşibend'in halifelerinden Buharalı Hâce Rûkneddin Mahmud tarafından üstlenilen Mahmud Çelebi Tekkesi vasıtasıyla olmuştur.⁵¹ Tarikatın İstanbul'daki ilk tekkesi ise Hâce İshak Buhârî-i Hindî'nin arzusuyla Fâtih Sultan Mehmed tarafından Aksaray'da kurulan ve

.....

51 Abdizâde, *Amasya Tarihi*, I, 243-244.

giderleri padişahın vakfından karşılanan Hindîler Tekkesi'dir.⁵² Nakşibendiyye'nin Anadolu ve Rumeli'de yayılması Ubeydullah Ahrâr'ın halifesi Kütahya'nın Simav ilçesinden Abdullah-ı İlähî'nin (Molla İlähî) öncülüğünde gerçekleşmiştir. Tarikatın Ahrâriyye koluna mensup Abdullah-ı İlähî Simav'da faaliyet gösterdikten sonra Manisalı Kazasker Çelebi Muhyiddin'in daveti üzerine bir müddet İstanbul'da boş bulunan Zeyrek Medresesi'nin odalarında kaldı, ardından da Evrenos Bey'in torunu Ahmed Bey'in Vardar Yenicesi'nde (bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Yiannitsa) yaptırdığı hankaha davet etmesi üzerine buraya gitti ve vefatına kadar tarikatını neşretti.

Yavuz Sultan Selim'in hususi hocası Halîmî Çelebi'nin Nakşibendiyye'den olduğu ve şehzadelîği sırasında Kanûnî Sultan Süleyman'ın da eğitimini üstlendiği bilinmektedir. Kanûnî'nin zikir aldığı tarikatlardan birisi de Nakşibendiyye'dir. Abdullah-ı İlähî'nin İstanbul'da yerine geçen halifesi Emîr Ahmed Buhârî'nin Fatih, Edirnekapı ve Ayvansaray'da kurdurduğu tekkeleri ve yetiştirdiği halifeleri ile Nakşibendiyye XV. yüzyılın sonlarından itibaren başta İstanbul olmak üzere değişik şehirlerde yayıldı. Özellikle medrese çevrelerinin rağbet ettiği Nakşibendiyye tarikatına XVI. yüzyılda Lâmiî Çelebi, Taşköprizâde, Kanûnî'nin şehzadesi Mustafa'nın hususi hocası Muslihuddin Mustafa Sürûrî, Rüstem Paşa'nın hususi hocası Mahmud Çelebi, Vezir Ferhat Paşa'nın hususi hocası Kavaklızâde Mehmed Efendi gibi birçok ünlü âlim intisap etmişti.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında III. Murad'la yakın ilişkileri olduğu anlaşılan Ahmed Sâdık Taşkendî ile Nakşibendiyye'nin Kâsâniyye kolu İstanbul'a girdi. Urmeviyye koluna mensup Nakşiler ise XVII. yüzyılda Anadolu'nun doğu bölgelerinde ve Bursa'da etkin oldular. XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen Murad Buhârî ile de tarikatın Müceddidiyye kolu Anadolu'ya girdi. Murad Buhârî'nin halkla birlikte devlet adamları ve ulemâ üzerindeki nüfuzu, Seyyid Feyzullah Efendi ve Veliyyüddin Efendi gibi şeyhülislâmları müritleri arasına katması, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Müceddidiyye'yi etkili bir konuma getirdi. XVIII. yüzyılın şeyhülislâmlarından İshak Efendi, Damadzâde Ahmed Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, Mehmed Sâlih Efendi, Sâlih efendizâde Mehmed Emin Efendi'nin Nakşibendiyye'ye intisap ettiği ve bir kısmının ayrıca tarikat adına

••••••••••

52 Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, I, 219.

tekke yaptırdığı, Sultan I. Abdülhamid başta olmak üzere Sadrazam Mehmed Paşa, Sadrazam Bâhir Mustafa Paşa, Defterdar Merâmî Ahmed Efendi, Dârüssaâde Ağası Hacı Beşir Ağa, Anadolu Muhasebecisi Murtaza Efendi, Maraş Valisi Abdullah Paşa, Kazasker Damadzâde Mehmed Murad Efendi, Yeğen Mehmed Paşa ve Seyyid Abdullah Efendi gibi birçok devlet adamının da Nakşibendiyye'den el aldığı veya tarikat için tekke tesis etmek gibi maddî imkânlar hazırladığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın başlarında Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî tarafından tesis edilen Nakşî-Hâlidîliğin İstanbul'da hızla yayılması ve tarikat ileri gelenlerinin kısa sürede siyasî nüfuz ve güç kazanmaları yönetimde bazı sıkıntılara yol açtı. Bunun üzerine tarikat mensuplarının tamamına yakını 1828'de II. Mahmud tarafından İstanbul'dan Sivas'a sürüldü. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından bir müddet sonra bu tekkelerin, şeriata bağlılıklarıyla tanınan Hâlidîler'e verilmesi bir devlet politikası haline geldiğinden Hâlidîler daha güçlü bir şekilde İstanbul'a döndüler ve Nakşibendiyye Osmanlı'nın son dönemine kadar etkisini sürdürdü.

Semerkandiyye

Anadolu'da faaliyeti tespit olunan Semerkandiyye tarikatı, XV. yüzyılın ilk yarısında Lârende'ye (Karaman) gelip yerleşen Alâeddin Ali Semerkandî'ye nispet edilmektedir. Bazı kayıtlar bu tarikatın Kübreviyye, Halvetiyye ya da Nakşibendiyye'den ayrılan bir kol olduğuna işaret etmekteyse de kesin olarak hangisinden olduğu bilinmemektedir. Faaliyetleri Anadolu'da Karaman, Bursa ve Balıkesir çevresiyle sınırlı kalmış ve XVII. yüzyıldan sonra izleri kaybolmuştur.

Kâdiriyye

Anadolu'da faaliyeti görülen bir başka tarikat Abdülkâdir-i Geylânî'ye nispet edilen Bağdat kökenli Kâdiriyye'dir. Bu tarikatı Anadolu'ya XV. yüzyılda, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin müridi iken onun emri üzerine Hama'ya gidip Abdülkâdir-i Geylânî'nin soyundan Hüseyin el-Hamevî'den hilâfet alan Eşrefoğlu Rûmî getirmiştir. Kâdiriyye'nin Eşrefiyye kolunun pîri olan Eşrefoğlu Rûmî'nin kurduğu tarikat geniş bir alana yayılmayıp İznik-Bursa çevresiyle sınırlı kalmıştır. Kâdiriyye

XVII. yüzyılda, tarikatın Rûmiyye kolunun pîri İsmâil Rûmî'nin faaliyetleri sonucu başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlık kazanmıştır. İsmâil Rûmî'nin İstanbul Tophane'de kurduğu tekke diğer bölgelerde açılan Kâdirî tekkelerinin merkezi olma fonksiyonunu da üstlenmiştir. 1765'te büyük Tophane yangınında tamamen yanan bu tekke III. Mustafa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. I. Ahmed İstanbul'da yaptırdığı camisinin (Sultan Ahmed Camii) açılışına İsmâil Rûmî'yi de davet etmiş ve açılıştan sonra ikindi ile akşam namazı arasında şeyhin icrâ ettiği Kâdirî zikri gelenekselleşerek uzun süre devam ettirilmiştir. Kâdiriyye'de XVIII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Müştâkiyye kolu İstanbul'da ve daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında oluşan Resmiyye kolu İstanbul'da, XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Hâlisiyye kolu da Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır. Kâdiriyye de Osmanlı'nın son dönemine kadar devam eden tarikatlardandır.

Şâzeliyye

Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî tarafından XIII. yüzyılda kurulan Kuzey Afrika kaynaklı Şâzeliyye tarikatının yayıldığı bölgeler XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı yönetimi altına girmişti. Bundan önce Suriye'de bulunan Şâzelî şeyhi Ali b. Meymûn'un XVI. yüzyılın başında Bursa'ya gelip altı sene kaldığı, buradan ayrılıp Şam'a giderken yerine "Sûfîzâde" diye bilinen Şeyh Abdurrahman'ı halifesi sıfatıyla bıraktığı bilinmekte ancak daha sonra Şâzelîler'in izine rastlanmamaktadır. XVII. yüzyılda ise bu tarikat adına Urfa'da kurulan tekkede Şeyh Ali Dede'nin faaliyet gösterdiği, IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında şeyhi ziyaret ettiği, IV. Mehmed'in ise 1651'de Urfa yakınındaki Karaköprü köyünü şeyhe bağışladığı belirtilir.

Şâzeliyye'nin Anadolu'ya kalıcı olarak girişi ve yayılışı ise XVIII. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Tarikat adına İstanbul'da kurulan ilk tekke, 1786'da Silâhdar Abdullah Ağa'nın yaptırdığı Alibeyköy Şâzelî Dergâhı'dır. XIX. yüzyılda İstanbul ve Bursa dışında pek yayılamayan Şâzeliyye'nin başşehirde etkinlik kazanması, Medeniyye kolu şeyhlerinden Muhammed Zâfir, İbrâhim Berâde ve Mahmûd Ebü's-Şâmât ile asrın ikinci yarısında olmuştur. II. Abdülhamid'in Muhammed Zâfir'e, Mâbeyin Başkâtibi Ali Rıza Paşa'nın

da Mahmûd Ebû's-Şâmât'a intisap ettiği kaydedilmektedir. II. Abdülhamid Alibeyköy'deki dergâhı 1886'da tamir ettirmiş, bir sene sonra da Beşiktaş'ta tarikat adına bir cami-tekke (Şeyh Zâfir Tekkesi) kurdurmuştur. Burada sultanın iradesiyle her akşam yatsıdan sonra ve her cuma namazdan sonra Şâzelî evrâdî okunması kararlaştırılmış ve bu uygulama tekkelerin kapatıldığı döneme kadar devam etmiştir.

Sa'diyye

Anadolu'da faaliyeti görülen bir diğer tarikat Sa'deddin Muhammed el-Cibâvî eş-Şeybânî tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısında Şam'da kurulan Sa'diyye'dir. Tarikatın ilk kurulup yayıldığı bölge 1516'da Osmanlı yönetimi altına girmiştir. Sa'diyye adına XVI. yüzyılda İstanbul'da, XVII. yüzyılda da Bursa'da bir tekkenin varlığı bilinmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın müneccimbaşısı Sa'dî b. İshak Çelebi'nin Sa'diyye tarikatına mensup olduğu ve İstanbul'da bir mescit ve tekke (Müneccim Sa'dî Tekkesi) yaptırdığı kaydedilmekteyse de, tarikat faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Bursa'daki tekkenin faaliyetleri hakkında da bilgi yoktur.

XVIII. yüzyılın başlarında Sa'diyye tarikatı Vefâiyye ve Selâmiyye kolları ile İstanbul'a girmiş, "Âcizî" lakaplı İşkodralı Süleyman Efendi'ye nispet edilen Âciziyye kolu vasıtasıyla da Balkan şehirlerinde yayılmıştır. İstanbul'da ilk zamanlar dört tekke ile temsil edilen tarikat, burada yetişen halifeler ve kurulan yeni tekkeler vasıtasıyla başşehirde geniş çevreye yayılarak etkili konuma gelmiştir. Vefâiyye şeyhi Muhammed Ziyâd Efendi Şam'da faaliyet gösterdiği sırada, I. Abdülhamid'in daveti üzerine, Hz. Peygamber'in ayak izini (kadem-i şerif) başı üzerinde İstanbul'a getirmiş ve müritleri arasına katılan Sadrazam Halil Hamîd Paşa'nın Davutpaşa'da yaptırdığı tekkeye (Kademişerif Tekkesi) yerleşerek ömrünün sonuna kadar faaliyetini sürdürmüştür. Sa'diyye'nin İstanbul'daki en önemli tekkelerinden biri olan Mirzâ Baba Tekkesi'ni de 1784'te Halil Hamîd Paşa'nın yaptırdığı bilinmektedir. Sa'diyye İstanbul'da etkili konuma geldikten sonra özellikle Kadir gecelerinde Ayasofya Camii'nde Sa'dî âyini düzenlenmeye başlamıştır. XIX. yüzyılda Sa'diyye'nin İstanbul dışında Bursa, Kastamonu, Afyon, Kütahya, Elmalı, İzmir, Edirne, Tekirdağ gibi şehirlerde yayıldığı görülmektedir.

Bedeviyye

Anadolu'da faaliyeti tespit olunan tarikatlardan Bedeviyye, Seyyid Ahmed Bedevî tarafından XIII. yüzyılda Mısır'da kurulmuştur. Tarikatın kurulup yayıldığı bölge XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı'nın yönetimi altına girmiştir. Bedeviyye adına XVII. yüzyılda Bursa'da bir tekke bulunduğu belirtilmekle birlikte faaliyeti hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. XVIII. yüzyılın başlarında kurulan Ebürrızâ Tekkesi ile İstanbul'da temsil edilen Bedeviyye, bir sonraki asrın başlarına kadar başşehirdeki tekke adedini en az yediye çıkararak Osmanlı'nın son dönemine kadar gelebilmiştir. Ancak Bedeviyye'nin İstanbul dışında faaliyetine rastlanmamaktadır.

Osmanlı'nın sonlarına doğru İstanbul'da Ticâniyye ve Desûkiyye tarikatları adına da birer tekkenin bulunduğu anlaşılmaktaysa da faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlılar ve Sûfî Düşünce

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'ya yayılan ve vahdet-i şühûd anlayışını benimseyen Nakşibendiyye'nin Müceddidiyye kolu hariç Osmanlı'da bütün tarikatlar vahdet-i vücûd görüşünü benimsemiştir. Malatya-Konya ekseninde sekiz seneye yakın faaliyet gösterdiği bilinen Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin sistemli hale getirdiği vahdet-i vücûd anlayışı Sadreddin Konevî, Müeyyidüddin Cendî, Abdürrezzâk el-Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî vasıtasıyla Ekberîyye mektebi olarak adlandırılan ayrı bir akım olarak da Osmanlı'ya taşınmıştır. Özellikle, İbnü'l-Arabî'nin bütün fikirlerinin özeti sayılan *Fusûsü'l-hikem* adlı eserinin okutulması ve üzerine açıklayıcı çalışmalar yapılması suretiyle aktarılan bu düşünce ve inanç sistemi, ilk baş müderrisliğe Dâvûd-i Kayserî'nin atanmasıyla Osmanlı'da resmen temsil edilmiş oldu. Dâvûd-i Kayserî'nin *Matlau husûsi'l-kilem* adlı Arapça *Fusûs* şerhi, esas metni takip ederek açıklayan ilk düzenli çalışmadır ve bu açıdan en kullanışlı şerh olarak kabul edilmektedir. *Fusûsü'l-hikem*'in Türkçe'ye ilk tercümesini, Cendî'nin *Fusûs* şerhi üzerine XV. yüzyılda Yazıcıoğlu Mehmed'in yaptığı ta'likatı, kardeşi Ahmed Bîcân genişleterek çevirmek suretiyle gerçekleştirmiştir. XVI. asrın sonunda Şeyh Şâban Efendi ile birlikte Nev'î tarafından hazırlanan Türkçe *Fusûs* tercümesinin, III. Murad'ın rüyası üzerine gerçekleştirildiği bilinmektedir. *Fusûsü'l-hikem* üzerine ders yapılması, metnin şerh ve

tercüme edilmesi geleneği Osmanlı'nın son dönemine kadar devam etmiştir. Şeyhülislâmlardan da *Fusûs* dersleri verenler vardır.

İbnü'l-Arabî'nin görüşleri *Fusûsü'l-hikem*'in yanı sıra tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* isimli eserinden yapılan alıntılar, kısmî şerh ve tercüme yoluyla da devam ettirilmiştir. Dâvûd-i Kayserî, Molla Fenârî, Cemâl-i Halvetî, Sarı Abdullah Efendi, Abdullah Bosnevî, Osman Fazlı Atpazarî, Salâhî Efendi eseri kısmen şerhedenlerden bazılarıdır. Ayrıca *Fusûsü'l-hikem* kadar yaygın olmamakla birlikte bazı mahfillerde *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* de ders olarak okunagelmiştir. 1910'larda İstanbul'da kurulması düşünülen Medresetü'l-meşâyih adındaki tasavvuf mektebinde okutulması tasarlanan derslerin başında *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ile *Fusûsü'l-hikem* gelmekteydi.

İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf anlayışı Osmanlı'ya bizzat kendi eserleri vasıtasıyla taşındığı gibi, onun düşüncesini yaptığı çalışmalarla daha anlaşılır kılan talebesi Sadreddin Konevî'nin özellikle *Miftâhu'l-gayb* isimli eseri ve üzerine yapılan şerhler yoluyla da gerçekleştirilmiştir. Bu şerhlerden ilki Molla Fenârî'nin *Misbâhu'l-üns* isimli Arapça eseridir. Molla Fenârî'den sonra eser Fâtih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Kutbüddinzâde İznikî tarafından Arapça olarak, Molla Ahmed-i İlähî tarafından da Farsça olarak ayrı ayrı şerhedilmiştir. Fâtih ayrıca Molla Ahmed-i İlähî'ye eserin ıstılahlarını açıklayan bir kitap daha hazırlatmıştır. Eser için sonraki dönemlerde daha başka şerhler de hazırlanmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde sayısı iki binlere yaklaşan tekkeleri denetim altına almak için ilk defa III. Selim zamanında çalışmalara başlanmış, sapkın inanışlara sahip olan tarikat mensuplarının durumlarının teftiş edilerek devlete bildirilmesi ve bu tür inanışlara sahip kimselere tekke açtırılmaması için bazı şeyhler görevlendirilmiştir. Tekke vakıflarını Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin denetimine veren 1227 (1812) tarihli bir fermanla Osmanlı eyaletlerinde aynı tarikata bağlı bütün tekkeler tarikatın İstanbul âsitânesi merkez kabul edilerek buraya bağlanmıştır. Yine bu fermanla meşihatı boşalan bir tekkeye şeyh tayininde tevcihin şeyhülislâmlığa arzedilmesi ve taşradaki tekkelere şeyh tayinlerinde merkez tekkenin görüşünün alınması usulü getirilmiştir. Bu fermanla birlikte tekkeler idarî yönden şeyhülislâmlığın ve malî yönden Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti'nin denetimine girmiştir.

Tekkelerin denetim altına alınmasında ikinci adım 1866'da Meclis-i Meşâyih'in kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Evlâdiyet ve hilâfet usulüyle tevcih edilmekte olan şeyhlik vazifesi Meclis-i Meşâyih'in kurulmasından sonra doğrudan meclis tarafından kontrol edilme-ye başlanmıştır. Tekke vakıflarına ait vakfiyelerin Meclis-i Meşâyih defterine kaydedilmesi, bunların korunması, kontrol ve denetimi de meclisin görevleri arasında bulunuyordu. Meclis-i Meşâyih şeyhülislâmlık müessesesinin kaldırılmasına kadar faaliyetlerini Bâb-ı Meşhat'ta sürdürmüştür.⁵³

Osmanlı Anadolu'sunda kuruluş döneminden itibaren oluşan devlet-tekke-medrese arasındaki sağlıklı dengenin zaman zaman bozulduğu ve tasavvuf ehliyle devlet adamları ve medrese çevreleri arasında gerginliklerin yaşandığı da bir gerçektir. Devletin hassasiyeti daha çok, siyasi düzenin bozulma tehlikesi ve inanç bakımından Ehl-i sünnet çizgisi dışına çıkılması konularında olmuştur. 1420'de meydana gelen Şeyh Bedreddin Simâvî'nin idamı, başlattığı isyan ve ihtilâl hareketinin bir sonucudur. Sonraki dönemlerde onun inancıyla ilgili tenkitler söz konusu olmuşsa da tasavvuf ehli arasında bu konuda bir ittifak yoktur. Ancak kendisinden sonra baskı altında tutulan taraftarları Bedreddinler'in inanç ve amel bakımından sapkın bir zümreyi oluşturdukları görülmektedir. Fâtih döneminde Hurûfler'in öldürülmesi, devleti ele geçirme teşebbüsleri sonucunda olmuş, sonraki dönemlerde baskı altında tutulmaları ise bozuk inançlarından kaynaklanmıştır. II. Bayezid dönemindeki Kalenderî idamları padişaha suikast teşebbüsünden, I. Mahmud dönemindeki idamları ise sapkın mezhep kurma çalışmalarından dolayıdır. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Bektaşî şeyhi Kalender Şah'ın idam edilmesi çıkarttığı isyan, Şeyh Gülşenî'nin Mısır'dan İstanbul'a getirtilmesi ise isyan etme ihtimali sebebiyledir. XVI. yüzyılda Melâmiyye-i Bayrâmiyye'den Oğlan Şeyh İsmâil Mâşukî ile Hamza Bâlfî'nin, Halvetiyye'den Muhyiddin Karamânî'nin idamı, bazı sözleri sebebiyle zındık ve mühlhit olduklarına hükmedildiği için, bir sonraki asırda Şemsiyye-i Bayrâmiyye'den Abaza Şeyhi Abdürrahim Efendi, Melâmiyye-i Bayrâmiyye'den Sütçü Beşir Ağa, Nakşibendiyye'den Urmiye Şeyhi Mahmud Efendi ve tarikati belli olmayan Şeyh Ahmed'in (Sakarya Şeyhi) idamları ise siyasi gerekçelerle olmuştur. Ayrıca değişik sebeplerden dolayı XX. yüzyılın

.....

53 Aydın, "Meclis-i Meşâyih", s. 247-248.

başlarına kadar yirminin üzerinde şeyhin sürgüne gönderildiği, XIX. yüzyılda Bektaşiler'in ve bir müddet için Nakşî-Hâlidîler'in toplu olarak İstanbul'dan sürüldüğü bilinmektedir.⁵⁴

Mutasavvıflarla medrese çevreleri arasında yaşanan gerginliğin temel sebeplerini ise kuruluş döneminden itibaren düşüncesi canlı bir şekilde takip edilen Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin özellikle *Fusûsü'l-hikem*'de dile getirdiği bazı görüşleriyle cehrî (sesli ve hareketli) zikir uygulayan bazı tarikatların semâ ve devran ile zikir yapmaları konusu oluşturmuştur. İbnü'l-Arabî'nin bir kısım görüşlerinin tenkit edilmeye başlanması, tasavvuf ehli tarafından bu görüşleri açıklayan ve tenkitlere cevap veren risâlelerin kaleme alınmasına sebep olmuştur. Meselâ Akşemseddin *er-Risâletü'n-nûriyye* isimli eserinde bu tenkitlere cevap niteliğinde bilgiler vermiştir. 871'de (1466) Kutbüddinzâde İznikî Firavun'un imanı ve kâfirlerin cehennemdeki durumuyla ilgili İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini açıkladığı için çok ciddi tartışmaların meydana geldiği, doğabilecek kargaşanın başta Sadrazam Mahmud Paşa olmak üzere birçok âlim ve şeyhin gayretiyle önlenmesi anlaşılmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Mısır seferi dönüşü İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki kabrini tespit ettirerek üzerine türbe, yanına da bir cami ile bir tekke yaptırmış, görüşleriyle ilgili Edirne'de Molla Câmî'nin talebelerinden Şeyh Muhammed b. Hamîdüddin el-Mekki'ye bir kitap (*el-Câhibü'l-garbtî fi halli müşkilâti İbni'l-Arabî*) hazırlatmıştır. Ayrıca Şeyhülislâm İbn Kemal de İbnü'l-Arabî ile ilgili bir fetva kaleme almış ve burada onun görüşlerine karşı çıkmamanın yanlış olduğunu, eserlerini anlayamayanların itiraz etmek yerine susması gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte XVI. yüzyılda İbn Kemal'in müzakerecisi Sinoplu Abdülbârî b. Turhan, İbrâhim b. Muhammed Halebî, Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi gibi âlimler İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine karşı çıkmaya devam etmişlerdir. Şeyhülislâm Ebussüüd Efendi'nin ise verdiği bir fetva ile orta yolu bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ona göre *Fusûsü'l-hikem*'de Firavun'un imanlı öldüğü gibi şeriatla bağdaştırılması mümkün olmayan ifadeler esere bir yahudi tarafından sokuşturulmuştur; zira İbnü'l-Arabî *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'de bunun aksini söylemektedir.

•••••

54 XVII. yüzyıl ve sonrası yoğunlaşan sürgünler için bk. Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 444; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 578, 580-586; Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 597, 665.

Halvetiyye şeyhlerinden Sofyalı Bâlf Efendi de Firavun'un imanı konusunda İbnü'l-Arabî'nin esas kanaatinin *el-Fütühât*'taki görüşü olduğunu belirtir. Ebussuûd Efendi'nin ileri sürdüğü görüşe bir sonraki yüzyılda İbnü'l-Arabî savunucularından Kâtib Çelebi karşı çıkmıştır. XVII. yüzyılda ortaya çıkan Kadızâdeliler hareketinin öncüsü Kadızâde Mehmed Efendi'nin dile getirdiği görüşleri arasında İbnü'l-Arabî'nin kâfir olduğu ve Firavun'un imanının geçersizliği konuları da vardır. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Abdullah Bosnevî, İbrâhim Kûrânî, Abdülganî en-Nablusî, Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi gibi mutasavvıf-âlimler İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini savunan eserler kaleme almışlardır.

Tasavvuf ehlinin bir kısım uygulamaları ve cehri zikri benimseyen tarikatların semâ ve devran ile zikir yapmaları ulemânın sert tenkitlerine sebep olmuş, bu sebeple zaman zaman ciddi gerginlikler yaşanmıştır. Konuyla ilgili Osmanlı'daki tartışmaların Bezzâzî tarafından 812'de (1409-10) kaleme alınan *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* isimli eserde def ve mizmar (zurna, kaval veya ney) dinlemenin ve raksın haram olduğuna dair fetva ile başladığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Akşemseddin'in, tasavvuf ehli tarafından uygulanan tarikat âdab ve erkânını savunan bir risâle kaleme alması ve burada sûfilere Kitap ve Sünnet'in gösterdiği yolda yürüyen kişiler olarak tanıtması dikkat çekicidir. Daha sonraki dönemde Şeyhülislâm Molla Gürânî'nin devran zikri sebebiyle Şeyh Vefâ'ya karşı çıktığı ve Vefâ'nın müritlerinden Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'nin de bu tür zikrin câiz olduğuna dair risâle kaleme aldığı görülmektedir. XVI. yüzyılda devranın haramlığına dair Molla Arab'ın kaleme alıp Halvetî şeyhlerine gönderdiği mektubuna da Cemâleddin İshak Karamânî (Cemal Halife) cevap yazmıştır. Şeyhülislâm İbn Kemal yazdığı eserler ve verdiği fetvalarla önceleri çok sert biçimde karşı çıkarken, medrese kökenli Halvetiyye şeyhi Sünbül Sinan'ın çabalarıyla tavrını yumuşatmıştır. Sünbül Sinan devranın cevazıyla ilgili biri Arapça, diğeri Türkçe iki risâle kaleme alarak Arapça olanı çoğaltıp devrin âlimlerine göndermiş, ayrıca değişik mahfillerde görüşünü ulemâya karşı dirayetle savunmuştur. Halvetiyye'nin bir diğeri medrese kökenli şeyhi İbrâhim Ümmî Sinan da Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'yi eski tutumundan vazgeçirmeyi başarmıştır.⁵⁵ Bu dönemde Şeyhülislâm Fenârizâde Muhyiddin

.....

55 Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 369-384.

Çelebi ve Taşköprizâde'nin devranla ilgili kanaati olumlu, İstanbul Kadısı Sarı Gürz, Sahn müderrislerinden Gürz Seyyidî, İbrâhim b. Muhammed Halebî ve Birgivî gibi âlimlerin görüşleri ise olumsuzdur.

XVII. yüzyılda konuyla ilgili tartışma daha çok Halvetiyye'den Abdülmecid Sivâsî, halifeleri Abdülahad Nûri ve Abdülkerim Çelebi ile Kadızâdeliler arasında olmuştur. IV. Murad, Sultan İbrâhim ve IV. Mehmed devirlerinde ortaya çıkan Kadızâdeliler hareketinin karşı çıktığı tasavvufî düşünce ve uygulamalar arasında semâ ve devran, zikir ve mûsiki başta gelen konulardandı. Kadızâdeliler sadece Halvetîler, Mevlevîler ve diğer tarikatlara mensup olan dervişleri değil, onların tekkelerine giden halkı da küfürle suçluyorlardı. IV. Murad'ın siyasî düzeni bozmamaları kaydıyla sûfilerin faaliyetlerine karşı çıkmadığı ve Kadızâdeliler ile Sivâsî taraftarları arasında bir denge politikası izlediği dikkat çekmektedir. Ayrıca padişahın Sivâsî'ye, kendisine bağlı dervişlere müdahale edilmeyeceğine dair teminat verdiği de belirtilmektedir.

Fikir tartışmalarında fazla başarılı olamayan Kadızâdeliler IV. Mehmed devrinde daha ileri giderek Sadrazam Melek Ahmed Paşa'dan bir buyruldu alıp Demirkapı yakınlarındaki Halvetî Tekkesi'ni bastılar ve devran eden dervişleri dağıttılar. Bir müddet geçtikten sonra Üstüvânî Mehmed Efendi'nin liderliğinde Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'den semâ ve devranın haram olduğuna dair bir fetva aldılar. Üstüvânî, Abdülmecid Sivâsî'nin halifelerinden Abdülkerim Çelebi'ye gönderdiği bir mektupta onu ve takipçilerini öldürmekle tehdit etti. Abdülkerim Çelebi mektupla birlikte Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi'ye başvurunca, şeyhülislam Üstüvânî'yi çağırttıysa da, bu davete gitmeyerek sadrazamın himayesine sığındı. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti döneminde Kadızâdeliler bir araya gelerek İstanbul'da bulunan bütün tekkeleri yıkmaya, rastladıkları dervişlere "tecdid-i îman" teklif edip kabul etmeyenleri öldürmeye vb. karar vererek Fâtih Camii'nde toplandıysa da, sadrazamın teşebbüsüyle tanınmış âlimlerin görüşleri alınıp haklarında padişahın idam fermanı çıkartıldı, daha sonra bu ceza sürgüne çevrildi. 1656'da hareketin yatıştırılmasının ardından vâiz Vanî Mehmed Efendi sûfilere karşı tavrı aldı. IV. Mehmed ve Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'yı etkileyerek 1666'da Mevlevîler'in yaptığı semâî ve Halvetî dervişlerinin Kadızâdeliler tarafından "tahta tepmek" olarak adlandırılan âyinlerini yasaklattı. Bu yasak ancak on sekiz sene sonra, 1684'te kaldırılabilmiştir.

Bibliyografya

- Abdizâde, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Târîhi*, I-V, İstanbul 1330-32.
- Ahlatî, Kemâl b. Ahmed, *Münevvirü'l-ezkâr*, Hacı Selimağa Ktp., Kemankeş, nr. 253.
- Ahmed Rif'at, *Mir'âtü'l-makâsîd fî def'i'l-mefâsid*, İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1293.
- Ali Çelebi b. Bâlî, *el-İkdü'l-manzûm fî zikr-i efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-nû'mâniyye sonunda)*, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1975.
- Âlf, Gelibolulu Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp.,TY, nr. 5959.
- , *Risâle-i Menâkıb-ı Mevlânâ Şeyh Mehmed-i Dâği*, British Museum IOLR, Or. 12795.
- Askerî, Abdurrahman, *Mir'âtü'l-ışk: XV-XVI. Asır Bayrâmî-Melâmiliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-İşk'i*, nşr. İsmail E. Erünsal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Âşık Çelebi, *Meşâirü's-şuarâ or Tezkere of Âşık Çelebi*, nşr. G. Meredith-Owens, London: E.J.W. Gibb Memorial, 1971.
- Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Atâî, Nev'izâde, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", *DİA*, XXVIII, 247-248.
- Ayvansarayî, Hâfız Hüseyin, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.
- Azamat, Nihat, "Kalenderiyye", *DİA*, XXIV, 253-256.
- Baldırzâde Mehmed Efendi, *Vefeyâtnâme (Ravza-i Evliyâ)*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1381.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstîlâ Devirlerinin

- Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-386.
- Bayramoğlu, Fuat – Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, V, 269.
- Belgradlı Münîrî, *Silsiletü'l-mukarrabîn ve menâkibü'l-müttakîn*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2819/3.
- Belîğ, İsmâil, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdirredân*, Bursa: Hüdavendigâr Vilâyet Matbaası, 1302.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul: Matbaa-i Âmi-re, 1333.
- Bursalı Mehmed Veliyyüddin, *Menâkıb-ı Eşrefzâde: Eşrefoğlu Rûmî Hayatı Menkıbeleri Şiirleri*, haz. Abdullah Uçman – Önder Akıncı, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Bursevî, Hüsâmeddin, *Menâkıb-ı Hz. Üftâde*, nşr. Abdurrahman Yü-nal, Bursa: Celvet Yayınları, 1996.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Silsile-i Celvetiyye*, İstanbul: Haydarpaşa Has-tanesi Matbaası, 1291.
- Ceyhan, Semih, “Mesnevî”, *DİA*, XXIX, 330-331.
- Dâvûd-i Kayserî, *Risâle fî ilmi't-tasavvuf*, nşr. Mehmet Bayraktar, *er-Resâil* içinde, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 1997.
- Enîsî, Emir Hüseyin, *Menâkıb-ı Akşemseddin*, nşr. Ali İhsan Yurd – Mustafa S. Kaçalın, (*Akşemseddin: Hayatı ve Eserleri* içinde), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayın-ları, 1994.
- Erünsal, İsmail E., “Şeyh Vefa ve Vakıfları Hakkında Yeni Bir Belge”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (1997), s. 55-62.
- Esrâr Dede, *Esrar Dede: Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye İnceleme, Metin*, haz. İlhan Genç (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bi-limler Enstitüsü, Erzurum, 1986.
-, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi ilâvesi, nr. 109; Millet Ktp., Ali Emîrî, Târih, nr. 756.
- Eşrefoğlu Rûmî, *Tarîkatnâme*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4667.
- Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik fî hakkı ehli'l-hakâik*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Firdevsî, Uzun (Hızır b. İlyas), *Vilâyetnâme: Menâkıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1958.

- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Hânî, Abdülmecîd b. Muhammed, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî hakâiki ecil-lâi'n-Nakşibendiyye*, Kahire: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1318.
- Harîrîzâde, Mehmed Kemâleddin, *Tibyânü vesâili'l-hakâik fî beyâni selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 430-432.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüt-tevârih*, I-II, İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1279-1280.
- Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-evliyâ*, İstanbul: Şirketi Müretti-biye Matbaası, 1318-1320.
-, *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi Matbaası, 1325-1327.
- Hulvî, Mahmud Cemâleddin, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 281.
- Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2305-2309.
- Işın, Ekrem, "Yavsî Baba Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 446.
- İlyas b. İsâ Saruhânî, *Menâkıb-ı Şeyh Mecdüddin ve Âdâb-ı Sâlikîn*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 323.
- İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 953 (1546) Tarihli*, nşr. Ömer Lütfi Barkan – Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1970.
- Karamustafa, Ahmet T., "Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâtlük ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, s. 61-88.
- Kefevî, Mahmûd Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 630.
- Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed, *er-Risâletü'l-müntre*, İstanbul: Matbaa-i Cemâl, 1308.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Köprülü, M. Fuat, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

- Köstendilli Süleyman Şeyhî, *Bahrü'l-velâye: 1001 Süft*, haz. Sezai Küçük – Semih Ceyhan, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2007.
- Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2003.
- Kütükoğlu, Bekir, “Murad III”, *DİA*, XXXI, 176.
- La'lizâde Abdülbâki, *Tarikat-ı Aliyye-i Bayrâmiyye'den Tâife-i Melâmiyye'nin An'ane-i İrâdetleri... (Sergüzeşt-i Melâmiyye)*, y.y.: ts.
- Lâmiî Çelebi, *Nefehât Tercümesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Marifet Yayınları, 1980.
- Latfî, *Tezkire*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul: Kitâbhâne-i İkdâm, 1314.
- Mehmed Paşa, *Nişancı Târîhi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-15.
- Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları (Yâdigâr-ı Şemsi)*, haz. Mustafa Kara – Kadir Atlansoy, Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.
- “Melâmiyye”, *DİA*, XXIX, 33.
- Muhammed Nazmi, *Hediyetü'l-ihvân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 495.
- Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- Muslu, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [18. Yüzyıl]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Risâle-i Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnülemin, nr. 3357.
-, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni, 1928.
- Neşrî Mehmed, *Kitâb-ı Cihannümâ*, nşr. Faik Reşit Unat – Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1957.
- Ömer Fuâdî, *Menâkıb-ı Şerîf-i Pîr-i Halvetî*, Kastamonu: Vilâyet Matbaası, 1294.
- Öngören, Reşat, “Osmanlı'da Süfîlerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 3 (1999), s. 9-22.
-, “Sühreverdiyye”, *DİA*, XXXVIII, 44.
-, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı'da Tasavvuf Anlayışı”, *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 207-219.
-, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Süfîler Devlet ve Ulemâ [XVI. Yüzyıl]*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.

- , *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özdamar, Mustafa, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul: Kırkkandil Yayınları, 1994.
- Peçevî İbrâhim Efendi, *Peçevî Târîhi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Sâdık Vicdânî, *Tomâr-ı Turuk-i Aliyye*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338-41.
- Sâkıb Mustafa Dede, *Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1283.
- Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâd fi'l-mebde' ve'l-meâd*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288.
- Seyyid Mustafa Nehcî, *Tuhfetü's-sâlikîn ve hediyetü'l-mürşidîn*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 637.
- Seyyid Seyfullah Kâsım, *Câmiu'l-maârif*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2335.
- Seyyid Sırrı Ali, *Tuhfe-i Rûmî: Kâdirler Âsitânesi'nin Manzum Târihçesi*, nşr. Mustafa S. Kaçalın, İstanbul: Âsitâne Yayınları, 1992.
- Süleymâniye Vakfiyesi*, nşr. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962.
- Şemlelizâde Ahmed Efendi, *Şîve-i Tarikat-ı Gülşeniyye*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.
- Şerif Efendi, *Menâkıbü'l-evliyâ*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4552.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Tabibzâde, Derviş Mehmed Şükrü b. İsmâil, *Silsilenâme-i Aliyye-i Meşâyih-i Süfiyye*, Hacı Selimağa Ktp., Hüdâyî Efendi, nr. 1098.
- Taşköprizâde, İsameddin Ahmed, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Tatlıdizâde Ahmed Sâfi Bey, *Sefînetü's-sâfi*, Süleymaniye Ktp., Mikrofilim arşivi, nr. 2096.
- Uludağ, Süleyman, "Abdal", *DİA*, I, 60.
- , "Baba", *DİA*, IV, 365-366.
- Vâhidî, *Menâkıb-ı Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân*, nşr. Ahmet T. Karamestafa, Harvard: Harvard University, 1993.

- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Süfîler, Devlet ve Ulemâ [XVII. Yüzyıl]*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2001.
- Yurdaydın, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yûsuf b. Ya'kûb, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye*, İstanbul 1290.
- Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf [19. Yüzyıl]*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.